

Halis DİŞÇİ

Muhibbuddîn İbnu'l-İmâm'ın *Tuhfetu'l-Habîbi'l-Melhûz bi 'İlmi'l-Mîzân ve'l-'Arûz* Adlı Risalesinin Tahkik ve Tahlili

Öz

İslam medeniyetinde gelişip ortaya çıkan dil ilimlerinin en önemlilerinden biri aruz ilmidir. Teşekkülünü erken dönemlerde tamamlayan aruz ilmi zengin bir terminoloji ve literatüre sahiptir. Öyle ki ilmin kurucusu Halil b. Ahmed'den sonra aruz hakkında çeşitli hacimlerde çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu eserler içerisinde, şerh ve muhtasar olarak telif edilmiş birçok risale de yer almaktadır. Aruz risalelerinin bazıları daha önce yazılmış telifleri ve didaktik manzumeleri şerh etmeye odaklanırken bazısında da aruz ilminin konuları tartışmalardan arındırılarak muhtasar halde ele alınmıştır. Aruz konularını detaya girmeden özlü ve öğretici bir şekilde işleyen risalelerden bir tanesi Muhibbuddîn İbnu'l-İmâm'ın *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz bi 'ilmi'l-mîzân ve'l-'arûz* adlı risalesidir. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan müellifin günümüze ulaşmayan başka bir eserinden ihtisar ederek hazırladığı bu eser, aruzun temel konularıyla ilgili özlü bilgiler vermektedir. Öyle ki müellif bazı temel terimleri izah ettikten sonra vezinleri meydana getiren tef'ilelere dair bilgi vermiş ve tef'ilelerin sayısı hakkındaki farklı görüşlere temas etmiştir. Ayrıca tef'ilelerde meydana gelen birer değişiklik olan zihaf ve illetlere değinerek tanımlarını zikretmiştir. Daha sonra her bir aruz bahrini ele alarak şiirlerle örneklemiştir. Risalede müellifi özgün kılan ve diğerlerinden ayıran birtakım hususlar bulunmaktadır. Sözgelimi, bahirlerin aruz ve darb sayılarına işaret etmek için ebced hesabından yararlanarak nazmettiği on altı beyit, zihaf ve illet isimlerinin kolay ezberlenmesi için nazmettiği beş beyit, bir ayetten iktibasta bulunduğu üç beyitlik mevâliyyâ ve hezec bahrinin tām hali için tespit ettiği iki beyit, müellifin risalesini özgün kılan hususların başında gelmektedir. Aruz ilmine kıymetli katkıları bulunan müellifin bu risalesinin, tahkikli neşrinin yapılması suretiyle dijital literatüre kazandırılması hedeflenmiştir. Ancak kapsamlı taramalar sonucunda risalenin yalnızca tek bir nüshasına ulaşılırken bu nüshanın müellif tarafından temize çekilmiş nüsha olduğu tespit edilmiştir. Temize çekilmiş bu nüshanın okunaklı ve harekeli oluşu; her bir harf ve harekenin büyük önem taşıdığı aruz ilmine dair kaleme alınmış risalenin tahkikli neşri için önemli bir kolaylık sağlamıştır. Ancak özellikle şiir vezinleriyle ilgili bazı hususlarda tercih imkânı sunabilecek ikinci bir nüshanın bulunmayışı da bir eksiklik olarak kendini göstermiştir. Bu makalenin birinci bölümünü teşkil eden dirâse kısmında müellif ile risalesinin tanıtımına odaklanılarak risalenin içeriği, yöntemi ve kaynakları hakkında detaylı bilgiler sunulmuştur. İkinci bölümde ise risalenin tahkikli neşrine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Aruz, Tahkik, Muhibbuddîn İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-Habîbi'l-Melhûz*.

Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, Konya/Türkiye
e-mail: halis.disci@erbakan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0620-5870>, RoR ID: <https://ror.org/013s3zh21>

ATIF: Halis Dişçi, "Muhibbuddîn İbnu'l-İmâm'ın *Tuhfetu'l-Habîbi'l-Melhûz bi 'İlmi'l-Mîzân ve'l-'Arûz* Adlı Risalesinin Tahkik ve Tahlili". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 16 (Aralık 2025), 155-218.

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 15 Ekim 2025

Kabul Tarihi: 15 Aralık 2025

Critical Edition and Analysis of Muḥibb al-Dīn Ibn al-Imām's Epistle Named *Tuḥfat al-Ḥabīb al-Malḥūz bi 'İlm al-Mizān wa al-'Arūd*

Abstract

One of the most significant linguistic sciences that developed and emerged within Islamic civilization is the discipline of 'arūd (Arabic prosody). Having completed its formation in the early periods, the discipline of 'arūd possesses a rich terminology and extensive literature. After its founder, Khalil b. Aḥmad, numerous works of varying scope were written on this discipline. Among these works are many epistles composed either as commentaries (sharḥ) or abridgements (mukhtaṣar). Some of these 'arūd epistles focus on explaining earlier works and didactic poems, while others concisely address the topics of 'arūd by stripping them of lengthy discussions. One such concise and instructive epistle is *Tuḥfat al-Ḥabīb al-Malḥūz bi 'İlm al-Mizān wa al-'Arūd* by Muḥibb al-Dīn Ibn al-Imām. The author, about whose life little information is available, prepared this work as an abridgement of another of his writings that has not survived to the present day. The epistle offers concise information on the fundamental topics of 'arūd. Thus, after explaining some fundamental terms, the author provides information about the taf'īlahs that constitute the meters and touches upon the differing opinions regarding their number. He then proceeds to define zihāf and 'illah, which represent modifications that occur in the taf'īlahs. Subsequently, he examines each metre (baḥr) of 'arūd and illustrates them with poetic examples. The epistle also contains several distinctive features that make it unique among similar works. For instance, the author composed sixteen couplets employing abjad numerology to indicate the number of metres and beats in each baḥr; five couplets to facilitate the memorization of zihāf and 'illah names; a three-couplet mawālīyā that includes a Qur'ānic verse; and two couplets that represent the complete form of the hazaj. These features stand out as remarkable aspects of the author's originality. This study aims to introduce the author's epistle—which makes valuable contributions to the discipline of 'arūd—into the digital literature through a critical edition (taḥqīq). However, comprehensive research revealed that only a single manuscript copy of the work has survived, and this copy was found to be autographed and fair-copied by the author himself. The manuscript's clarity and the presence of vowel markings (ḥarakāt) have facilitated the process of preparing a critical edition, which is especially important in a discipline where every letter and vowel bear significance. Nevertheless, the absence of a second copy, which might have provided alternative readings, particularly concerning metrical issues, represents a notable limitation. The first section of this article, the *dirāsah* (analytical study), focuses on introducing the author and his epistle, providing detailed information on its content, method, and sources. The second section presents the critical edition (taḥqīq) of the epistle itself.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, 'Arūd, Critical Edition, Muḥibb al-Dīn Ibn al-Imām, *Tuḥfat al-Ḥabīb al-Malḥūz*.

Research Assistant, Necmettin Erbakan University, Ahmet Keleşoğlu Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric. Konya/Türkiye
e-mail: halis.disci@erbakan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0620-5870>, RoR ID: <https://ror.org/013s3zh21>

CITE: Halis Disci, "Critical Edition and Analysis of Muḥibb al-Dīn Ibn al-Imām's Epistle Named *Tuḥfat al-Ḥabīb al-Malḥūz bi 'İlm al-Mizān wa al-'Arūd*", *Tahkik Journal of Critical Editions of Islamic Manuscripts*, 16 (December 2025), 155-218.

Giriş

Şiir vezinlerini inceleyen aruz ilmi erken dönemlerde teşekkül etmeye başlamıştır. Bu bağlamda, aruz meseleleriyle ilgili kuramsal temeller ortaya koyan eserler kaleme alınmıştır. Arap şiirinin temel kaynaklarını oluşturan bu ilk çalışmaları kısa bir süre sonra şerh ve ihtisar türündeki metinler takip etmiştir. Böylece birçok âlim, aruzun kavramlarını ve konularını sade bir biçimde açıklamak amacıyla çeşitli risaleler telif etmiştir.

Aruz alanında kaleme alınan risalelerin kimisi *Arûzu'l-Endelusi* ve *el-Kasîdetu'l-Hazreciyye (er-Râmize fî 'ilmeyi'l-'arûz ve'l-kâfiye)* gibi meşhur didaktik manzum eserleri şerh etmeye odaklanırken kimisi de herhangi bir esere bağlı kalmadan aruz ilmini özlü bir şekilde ele almıştır. Muhibbuddîn İbnu'l-İmâm'ın (ö. 1062/1652) *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz bi 'ilmi'l-mîzân ve'l-'arûz* adlı risalesi, Muhammed b. Hamza Aydınî el-Güzelhisârî'nin (ö. 1118/1706'dan sonra) isimsiz risalesi¹ ve İbrâhim b. Yakub el-Gümüşhânevî'nin (ö. 1207/1793) *Zehratu'l-'arûz* adlı risalesi² birkaç örnek olarak zikredilebilir. Müelliflerin konuları pratik ve kolay bir şekilde anlatmak için özgün yöntemlerle telif ettiği bu risalelerin tahkikli neşirlerinin yapılması, aruz ilmini kolay ve etkili bir şekilde öğretme yöntemlerinin çeşitliliğini görme ve tespit etme açısından önem arz etmektedir.

¹ Risalenin nüshalarından biri için bk. Muhammed b. Hamza Aydınî el-Güzelhisârî, *Risâle fî 'ilmi'l-'arûz* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 667).

² Risalenin tahkikli neşri için bk. Yeşim Fettahoğlu, "İbrahim bin Ya'kûb el-Gümüşhanevî'nin Zehretü'l-'Arûz Adlı Risalesi'nin Tahkiki", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 34 (2019), 340-361.

Bu çalışmada, özellikle bahirlerin öğretimiyle ilgili kullandığı yöntemin faydalı olmasından hareketle İbnu'l-İmâm'ın söz konusu risalesinin tahkikli neşri hedeflenmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın birinci bölümünü, müellifin ve risalenin tanıtıldığı dirâse kısmı oluşturacaktır. İkinci bölümde ise risalenin tahkikli neşri yapılan metnine yer verilecektir.

A. Araştırma ve Değerlendirme

1. Müellifin Tanıtımı

1.1. Hayatı

Risalenin müellifinin tam adı, Muhibbuddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî İbnu'l-İmâm'dır.³ Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) onun *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* adlı risalesini h. 1000 yılının dolaylarında telif ettiğini söylemesinden ve aynı risalenin bizzat müellif tarafından temize çekilmiş nüshasının sonunda bulunup h. 991 yılına işaret eden tarih kaydından hareketle, bu tarihten önce doğmuş olduğu anlaşılmaktadır.⁴ Kaynaklarda hayatı hakkında bilgi bulunmayan müellif h. 1062 yılında vefat etmiştir.⁵

³ İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediiyetu'l-ârifin esmâu'l-muellifin ve âsâru'l-musannifin* (İstanbul: Matba'atu Vekâleti'l-Ma'ârif, 1951), 286.

⁴ Mustafa b. Abdullâh Hâcî Halîfe Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunân an esâmi'l-kutub ve'l-funûn* (Beyrut: Muessesetu'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 2021), 2/397.

⁵ Muhammed Hıfzurrahmân b. Muhibburrahmân el-Kumillâî, *el-Budûru'l-madiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Kahire: Dâru's-Sâlih, 2018), 14/341-342; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin* (Beyrut: Mektebetu'l-Musennâ - Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Ârabî, ts.), 9/5-6.

1.2. Eserleri

Hesap, feraiz ve aruz ilimlerine vakıf olduğu zikredilen müellifin tespit edilen eserleri şunlardır:

1.2.1. *Tuhfetu'l-Ummeh bi Ahkâmi'l- 'İmme*

Kâtib Çelebi eserden bahsederken 'imme kelimesiyle, sarık anlamına gelen 'imâme kelimesinin kastedildiğini ifade etmiştir.⁶ Buradan anlaşıldığına göre eser sarık takmayla ilgilidir. Ancak kaynaklarda günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

1.2.2. *Tuhfetu'l-Habîbi'l-Vâfi bi 'İlmi'l- 'Arûz ve'l-Kavâfi*

İbnu'l-İmâm'ın aruz ilmine dair yazdığı bilinen iki kitabından daha kapsamlı olanıdır. Ancak klasik teracim kaynaklarında bu isimde eseri olduğuna dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Yazma eser katalogları incelendiğinde de müellife ait böyle bir eserin herhangi bir nüshasına ulaşılammıştır. Fakat müellifin bizzat kendisi *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* adlı risalesinde bu eserinden söz etmiştir. Müellif bu eserinin, söz konusu risaleden daha kapsamlı olduğunu, bahirlerin aruz ve darbları için birer şahit zikrettiğini ve konulara daha detaylı bakmak isteyenlerin bu kitaba müracaat etmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁷

⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/393.

⁷ Muhibbuddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz bi 'ilmi'l-mîzân ve'l-'arûz* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1963), 40b.

1.2.3. *Tuhfetu'l-Habîbi'l-Melhûz bi 'İlmi'l-Mîzân ve'l-'Arûz*

Çalışmanın konusunu teşkil eden ve tahkikli neşri yapılan bu risale, ikinci başlık altında detaylı bir şekilde incelenecektir.

1.2.4. *Tuhfetu'l-Ahbâb li Kavâ'idî'l-Ferâiz ve'l-Hisâb*

Bu eseri Kâtib Çelebi'nin değil de ona zeyil yazan İsmâil Paşa'nın (ö. 1920) zikretmesi, Kâtib Çelebi'nin zikretmiş olduğu diğer iki eserden daha sonra telif edildiğine bir delil teşkil edebilir.⁸ Günümüze ulaşmış ulaşmadığına dair bir bilgi bulunmayan eser, adından da anlaşacağı üzere İslam miras hukuku üzerine kaleme alınmıştır.

2. Risalenin Tanıtımı

2.1. Risalenin Adı

Kaynaklarda risale çeşitli isimlerle anılmıştır. Aralarında küçük farklar bulunan bu isimler şu şekilde sıralanabilir:

- *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz bi 'ilmi'l-mîzân ve'l-'arûz*: Risalenin müellif nüshasında zikredilen ve tahkikli neşirde esas alınan ismidir.⁹
- *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz li 'ilmeyi'l-mîzân ve'l-'arûz*: Kâtib Çelebi'nin risale için zikrettiği isimdir.¹⁰ Bu isimde herhangi bir nüsha bulunamamıştır.

⁸ İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn*, thk. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rıfat Bilge (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1945), 1/238.

⁹ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 4a.

¹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/397.

- *Tuhfetu'l-ceybi'l-melhûz li 'ilmeyi'l-mîzân ve'l-'arûz*: Eser için zikredilen bir diğer isimdir.¹¹ Ancak bu isimde bir nüshaya erişilememiştir.
- *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûd li 'ilmeyi'l-mîzân ve'l-'arûz*: Eser için zikredilen bir başka isimdir.¹² Fakat bu isimde de herhangi bir nüsha tespit edilememiştir.

Görüldüğü üzere risalenin adı hususunda, belki de yazım yanlışından kaynaklanan çok küçük farklılıklar bulunmaktadır. Risalenin müellif nüshasının hem zahriye sayfasında bulunması hem de metin içerisinde bizzat müellif tarafından zikredilmesi sebebiyle risalenin asıl adının *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz bi 'ilmi'l-mîzân ve'l-'arûz* olduğu kanaatine varılmıştır.

2.2. Risalenin Müellife Aidiyeti

Müellif nüshasının zahriye kısmında risalenin İbnu'l-İmâm'a ait olduğunun belirtilmesi, eserin birden çok klasik kaynakta ona nispet edilmesi, diğer eserleriyle benzer bir isme sahip olması ve aynı isimde başka bir eserin bulunmaması gibi durumlar, risalenin müellife aidiyeti hususunda ortaya çıkacak şüpheleri kesin surette gidermektedir. Zahriye kısmında bulunan ifadeler ise şu şekildedir: *Te'lîfu's-Şeyhi'l-İmâmi'l-'Allâme Muhibbiddîn Ebi'l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. el-İmâmi's-Şâfi 'î 'afa'llahu anhumâ âmîn.*

¹¹ el-Kumillâi, *el-Budûru'l-madiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, 14/342.

¹² Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Mu'cemu'l-mevdû'âtî'l-matrûka fi't-te'lîfi'l-islâmî ve beyânu mâ ullife fihâ* (Abu Dabi: Hey'etu Ebû Zabî li's-Sekâfe ve't-Turâs, 2009), 1302.

2.3. Risalenin Telif Tarihi ve Sebebi

Kâtib Çelebi risalenin h. 1000 yılının dolaylarında telif edildiğini söylemiştir.¹³ Ayrıca risalenin müellif tarafından temize çekilmiş nüshasının sonunda, h. 991 yılının Cemâziyelâhir ayına işaret eden bir tarih kaydı da bulunmaktadır. Tüm bunlar, h. 1062 yılında vefat eden müellifin bu risalesini çok erken yaşlarda telif ettiğini göstermektedir. İbnu'l-İmâm mukaddime kısmında bu risalesini oğlu için yazdığını belirtmiştir. Öyle ki oğlunun istifade etmesi amacıyla, aruz ilminde bahirlere ait aruz, darb ve zihafın çokluğundan dolayı tüm bu konuları genel hatlarıyla ele alan bir risale yazmaya karar vermiştir.¹⁴ Risalenin sonunda, konularla ilgili daha detaylı bilgi isteyenleri diğer eseri olan *Tuhfetu'l-habîbi'l-vâfi*'ye yönlendirmesi, bu risalesini bir muhtasar olarak tasarladığını göstermektedir.¹⁵ Aynı şekilde Kâtib Çelebi'nin *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz*'dan söz ederken muhtasar olduğuna dikkat çekmesi de bu hususu pekiştirmektedir.¹⁶

2.4. Risalenin Konusu ve Yöntemi

Risale, tartışmalara temas etmeden aruz ilminin temel konularını ele almaktadır. Bu bağlamda, şiir ve aruzun tanımının yanı sıra tef'ileler, bahirler ve zihafın gibi konular işlenmiştir. Bunlar içerisinde en kapsamlı şekilde ele alınan konu ise bahirler konusu olmuştur. Ayrıca aruz konularına nazaran daha yüzeysel olmakla birlikte kafiyenin kısımlarına

¹³ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/397.

¹⁴ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 2b.

¹⁵ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 40b.

¹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/397.

ve kusurlarına da temas edilmiştir. İbnu'l-İmâm, aruz ilmini genel hatlarıyla ve öğretici bir şekilde açıklamak için risalesini muhtelif fasıllara ayırma yoluna gitmiş ve -kapanış cümlelerini içeren son fasıl sayılmazsa- konuları toplam on iki fasılda işlemiştir. Bu fasıllardan yalnızca bahirlerle ilgili olana bir başlık vermiş, gerisini başlıksız bırakmıştır. Bu fasıllar şu şekilde özetlenebilir:

1. Fasıl: Aruz kelimesinin, hem “şiiirin hatadan korunmasına yardımcı olan ilim” manasına hem de bu ilim içerisinde ifade ettiği, “beytin ilk şatırının son tef‘ilesi” manasına değinilmiştir. Ayrıca beytin ikinci şatırının son tef‘ilesine darb dendiği de ifade edilmiştir.¹⁷

2. Fasıl: Aruz ilminin önde gelen isimlerinin, bahirlerdeki aruz ve darbların sayısı hakkındaki görüşleri aktarılmıştır. Bu bağlamda Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]), Ziyâuddîn Abdullah b. Muhammed el-Hazrecî (ö. 626/1229) ve İbnu'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) görüşlerine yer verilmiştir.¹⁸ Bu görüşleri bir tabloda göstermek mümkündür:

Tablo 1: Âlimlere Göre Bahir, Aruz ve Darb Sayıları

Alimler	Bahir	Aruz	Darb
Halîl b. Ahmed	15	34	63
Ahfeş el-Evsat	16	35	64
Ziyâuddîn el-Hazrecî	16	36	67
İbnu'l-Hâcib	16	33	62

¹⁷ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 4b-5a.

¹⁸ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 5a-6a.

Aruz ilminin kurucusu Halil b. Ahmed'den sonra Ahfeş el-Evsat'ın bir aruz ve bir darbı bulunan ve mütedârek olarak bilinen yeni bir bahir eklemesiyle bahir sayısının on altıya çıktığı bilinmektedir.¹⁹ Fakat daha sonraki eserlerde bu bahrin iki aruz ve dört darbı bulunduğu da ifade edilmiştir.²⁰ Buna ek olarak diğer bazı bahirlerin de aruz ve darb sayıları hususunda ihtilafa düşülmüştür.²¹ Dolayısıyla bahirlerin kaç aruz ve darbının bulunduğu noktasında çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır.

Risalenin müellifi, Ziyâuddîn el-Hazrecî'nin manzumesinde on altı bahrin işlendiğini ifade etmiştir. Fakat Hazrecî, Halil b. Ahmed'in görüşünü benimseyerek eserinde yalnızca on beş bahre yer vermiştir.²² Hal böyleyken İbnu'l-İmâm'ın mütedârek bahrinin iki aruz ve dört darbını da hesaba katması, bir yanlışlıktan ya da manzumenin sonradan mütedârek bahri ilave edilmiş bir nüshasına ya da şerhine sahip olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

¹⁹ Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer el-Mahzûmî el-İskenderî İbnu'd-Demâmînî, *el-'Uyûnu'l-ğâmize 'alâ habâya'r-Râmize*, thk. el-Hassânî Hasan Abdullâh (Kahire: Mektebetu'l-Hâneçî, 1973), 22; Muhammed Ali Söylemez, *Aruz Telif Geleneğinde el-Hatîb et-Tebrizî el-Vâfî fi'l-Aruz ve'l-Kavâfi Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023), 66.

²⁰ Emînuddîn Muhammed b. Ali el-Mahallî, *Şifâu'l-ğalîl fi 'ilmi'l-Halîl*, thk. Şa'ban Salâh (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991), 181; Abdurrahman Özdemir, "Aruz ilmi", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 391.

²¹ Muhammed b. Sâlim İbn Vâsıl el-Hamevî, *ed-Durru'n-nadîd fi şerhi'l-Kasîd*, thk. Muhammed 'Âmir Ahmed Hasan (Minye, 1987), 96-97.

²² İbnu'd-Demâmînî, *el-'Uyûnu'l-ğâmize*, 70.

Tabloya göre İbnu'l-Hâcib'in on altı bahir için diğerlerinden farklı aruz ve darb sayıları zikretmesi, recez bahrinin üçüncü ve dördüncü aruzu ve darbıyla ilgili bir durumdur. Zira recez bahrinin üçüncü aruzu ve darbı meştûr, dördüncü aruzu ve darbı ise menhûk olarak gelmektedir.²³ Fakat İbnu'l-Hâcib bu iki durumda aruz ve darbların sakıt olduğu görüşündedir.²⁴ Eğer bunları da sakıt olmamış birer aruz ve darb olarak kabul etmiş olsaydı Ahfeş el-Evsat ile aynı sayıları zikretmiş olacaktı. Görüldüğü üzere İbnu'l-İmâm risalesinde bahirleri işlerken âlimler arasında cereyan eden bu ihtilaflara dikkat çekmekten geri durmamıştır. Tüm bunlar müellifin aruz ilminin tarihi seyrine ve literatürüne oldukça hâkim olduğunu gösteren önemli delillerdendir.

Şair, faslın devam eden kısmında bahirlerin adının zikredildiği üç beyitlik bir şiire yer vermiştir. Kim tarafından nazmedildiği bilinmeyen bu şiir şöyledir:²⁵ [Tavîl]

طَوِيلٌ مَدِيدٌ وَالْبَسِيطُ وَوَافِرٌ	وَكَامِلُهَا وَاهْرَجُ وَالرَّجْزُ وَالرَّمْلُ
سَرِيعٌ وَمَسْرُوحٌ خَفِيفٌ مُضَارِعٌ	وَمُقْتَضَبٌ مُجْتَثٌ قَارِبٌ وَاكْتَمَلُ
وَأَخْفَشُهُمْ قَدْ زَادَهَا مُتَدَارِكًا	فَهَاكَ بُحُورَ الشَّعْرِ مِنْ بَعْدِهَا الْجُرْلُ

²³ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ali b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfi fi'l-arûz ve'l-kavâfi*, thk. el-Hassânî Hasan Abdullah (Kahire: Mektebetu'l-Hâne'î, 1994), 79; Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Kistâs fi 'ilmi'l-arûz*, thk. Fahrüddîn Kabâve (Beyrut: Mektebetu'l-Ma'ârif, 1989), 98; Fatih Yavaş, "Bir Urcûze Örneği Olarak Ebü'l-Abbâs el-Hilâlî'nin Nasihatnamesi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 24/2 (2024), 472.

²⁴ Cemâluddîn Abdurrahîm b. el-Hasen b. Ali el-İsnevî, *Nihâyetu'r-râğib fi şerhi Arûzi İbni'l-Hâcib*, thk. Şa'bân Salâh (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1989), 90.

²⁵ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 6a-6b.

(Halîl b. Ahmed'e göre bahirler)
Tavîl, medîd, basît, vâfir, kâmil, hezec, recez, remel,
Serî', münserih, hafîf, muzâri', muktedab, müctes, mütekârib'tir.
Ahfeş bunlara bir de mütedârek bahrini ilave etti. İşte şiir bahirleri böylece
tamamlanmış oldu.

3. Fasil: Aruz ilminin yapı taşları olan tef'ileler hakkında genel bir bilgi verilmiştir. Öyle ki müellif vezinleri oluşturan tef'ilelerin yedi tane olduğunu, fakat bazılarının مُتَوَلَاتُ tef'ilesini de dahil etmesiyle bu sayının sekize ulaştığını ifade etmiştir.²⁶ İsmail b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) sekizinci tef'ileyi kabul etmediğini söyleyen müellif, kendisi de tef'ile sayısını yedi olarak zikrederken aslında Cevherî'nin görüşünü benimsediğini açık etmektedir. Cevherî'nin bu tef'ileyi kabul etmemesinin nedeni ise sadece bu tef'ilenin tekrar etmesi suretiyle ortaya çıkan bir bahrin bulunmasıdır.²⁷

4. Fasil: Harfin harekeli ve sakin olmak üzere iki kısma ayrıldığına değinilmiş ve cümleye harekeli bir harfle başlanması ile iki sakinin bir arada bulunmaması gerektiği gibi genel bilgiler aktarılmıştır.²⁸

5. Fasil: Tef'ileleri oluşturan sebep, veted ve fâsıla kavramları açıklanmış ve her biri için örnekler zikredilmiştir. Ayrıca Arap şiirinde dört harekeli harfin peş peşe gelmesinin ancak nadir zihaf durumlarında gerçekleşeceği ifade edilmiştir.²⁹

6. Fasil: Bir önceki faslın devamı niteliğinde olan bu fasılda her bir tef'ilenin hangi birimlerden meydana geldiği açıklanmıştır.

²⁶ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 7a-7b.

²⁷ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Arûzu'l-varaka*, thk. Sâlih Cemâl Bedevî (Mekke: Matbû'âtu Nâdî Mekkete's-Sekâfi, 1985), 55.

²⁸ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 7b-8a.

²⁹ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 8b-9b.

Ayrıca bir tef'iledeki birimlerin yerlerinin değiştirilmesi sonucunda hangi tef'ilenin elde edildiğine de dikkat çekilmiştir.³⁰

7. Fasıl: Müellif bu fasılda, aralarında net bir ayrıma gitmeksizin ve herhangi bir tasnife tabi tutmaksızın zihafı ve illetleri açıklamıştır. Adını zikrettiği kırk zihaf ve illetten otuz tanesi hakkında bilgi vermiş, geri kalan on tanesinin yalnızca ismini vermekle yetinmiştir. Gerekli gördüklerinin isminin zabtını da yapmıştır. Ayrıca farklı adlarla kullanılanlar varsa bunları da belirtmiştir.³¹ Ayrıca müellif bu zihaf ve illetlerin ezberlenmesini kolaylaştırmak amacıyla beş beyitlik bir şiir de nazmetmiştir:³² [Recez]

قَبْضٌ وَعَقْلٌ ثُمَّ عَصَبٌ يَا أَخِي	حَبْنٌ وَوَقْصٌ ثُمَّ إِضْمَارٌ وَطَيٌّ
حَزْلٌ وَنَقْصٌ قَطْعٌ حَذْفٌ شَكْلٌ	كَفٌّ وَوَقْفٌ كَسْفٌ قَصْرٌ حَبْلٌ
شَعْتُ وَحَلْعٌ جَزْءٌ هَكَ يُسْرُ	قَطْفٌ وَبَثْرٌ حَدٌّ صَلَمٌ شَطْرٌ
فَذِي ثَلَاثُونَ أَتَتْ مِنَ الْعِلَلِ	دَيِّلٌ وَرَقْلٌ ثُمَّ سَبْعٌ لِلرَّمَلِ
يَبْلُغْنَ عَشْرًا لَيْسَ عَنْ هَذَا مَفْرُ	وَبَعْضُهُمْ قَدْ زَادَهَا عِلَلًا أُخَرُ

Ey kardeşim! Zihaf ve illetler şunlardır: Habn, vaks, ızmâr, tayy, kabz, 'akl, 'asb, Keff, vakf, kesf, kasr, habl, hazl, naks, kat', hazf, şekl, Katf, betr, harez, salm, şatr, teş 'îs, tehlî', cez', nehk, Tezyîl, terfil ve remel bahrine has olan tesbîğ. İşte otuz zihaf/illet bunlardır. Bazıları bunun üzerine on adet daha ilave etmiştir. Bundan kaçış yoktur.

8. Fasıl: Bahirlerin isimleri, aruzları, darbları, vezinleri ve tef'ile sayıları hakkında bilgi verilmiştir. Müellifin fasıllar içerisinde

³⁰ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 10a-10b.

³¹ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 11a-18a.

³² İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 18b.

tek sistematik yöntemi bu fasılda kullandığı söylenebilir. Öyle ki her bir bahrin adını verdikten sonra aruz ve darb sayısı ile tef'ilelerini zikretmiştir. Ardından Safiyyuddîn el-Hillî'nin (ö. 749/1348) bahirlerin kolay öğretilmesi amacıyla nazmettiği meşhur şiirinden istifade ederek her bir bahrin altında ilgili beyti vermiştir.³³ Daha sonra ise kendi nazmından olan birer beyit zikretmiştir. Bu beyitte ebced hesabına başvurarak ilk şatırın ilk harfiyle bahrin aruz sayısına, ikinci şatırın ilk harfiyle de bahrin darb sayısına işaret etmiştir.³⁴ Müellif bu hususta - bazı farklılıklar olmakla birlikte- *Arûzu'l-Endelüsî* ve *el-Kasîdetu'l-Hazreciyye* gibi meşhur didaktik aruz manzumelerinde kullanılan yöntemlerden istifade etmiştir.³⁵ Son kertede, müellifin her bir bahrin altında zikrettiği iki beyitle hem bahrin adı ve tef'ileleri zikredilmiş hem de aruz ve darb sayılarına işaret edilmiştir. Tavîl bahrinin örneğiyle durum daha anlaşılır bir hale gelecektir:³⁶ [Tavîl]

طَوِيلٌ لَهُ دُونَ الْبُحُورِ فَضَائِلُ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُ فَعُولُنْ مَفَاعِلُ
أَوَّمَلْ مَا أَرْجُوهُ مِنْهُ وَوَزْنُهُ جَرَى فِيهِ قَبْضٌ وَهُوَ لَا شَكَّ دَاخِلُ

Tavîl bahri ki diğer bahirlerden üstündür. Fe'ûlun mefâ'ilu fe'ûlun mefâ'ilu. Ondan umduğumu ümit ederim. Şüphesiz ki onun vezninde kabz (zihaflı) bulunur.

³³ Şiir için bk. Ebu'l-Mehâsin Abdulazîz b. Serâyâ b. Alî et-Tâî Safiyyuddîn el-Hillî, *Dîvânü Safiyyiddîn el-Hillî* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 621-622.

³⁴ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 3b.

³⁵ Bu manzumelerde kullanılan ebced yöntemleri için bk. Ebü'l-Ceyş el-Endelüsî, *Arûzu'l-Endelüsî* (Hacı Mahmud Efendi, 6200), 3a-3b; Abdullah b. Muhammed Ziyâuddîn el-Hazrecî, "Metnu'l-Hazreciyye", *Mecmû'un min muhimmâti'l-mutânî'l-musta'mele* (Mısır: el-Matba'atu'l-İlmiyye, 1313), 298; Halis Dişci, *Aruz İlmî Öğretiminde Manzum Eser Geleneği* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2025), 90, 135.

³⁶ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 19b.

Burada zikredilen ilk beyit Safiyyuddîn el-Hillî'ye ait olan beyittir. İkinci beyit ise İbnu'l-İmâm'ın nazmından olup ilk şatırın ilk harfi olan elif harfi, tavîl bahrinin bir adet aruzunun bulunduğu, ikinci şatırın ilk harfi olan cîm harfi ise bu bahrin toplamda üç darbının bulunduğu işaret etmektedir. Risale genelinde ebced sistemindeki yedi harften yararlanılmıştır. Bu harfler ve sayısal karşılıkları şöyledir:

Tablo 2: Bazı Ebced Harflerinin Sayısal Karşılıkları

Harf	ا	ب	ج	د	ه	و	ط
Sayısal Karşılığı	1	2	3	4	5	6	9

Esasında İbnu'l-İmâm'ın Safiyyuddîn el-Hillî'den alıntıda bulunması, onun şiirini ve yöntemini beğendiğini göstermektedir. Ancak bu yöntemin öğrenciye yalnızca bahrin ismini ve tef'ilelerini öğrettiğini fark eden İbnu'l-İmâm, bahrin aruz ve darb sayılarının öğretilmesi için birer beyit daha nazmetme ihtiyacı duymuştur. Sonuç itibariyle, on altı bahir için zikredilen toplamda otuz iki beyitlik bu şiiri ezberleyen bir öğrenci hem bahrin adını ve tef'ilelerini hem de aruz ve darb sayılarını öğrenmiş olacaktır. Bu yönüyle İbnu'l-İmâm, gelenekten istifade etmek ve kendi şairliğini kullanmak suretiyle pratik bir manzume ortaya koymuştur.

İbnu'l-İmâm'ın kendi nazmından olup her bahrin altında zikrettiği bu beyitler dağınık vaziyette olduğu için burada derli toplu olarak verilmesi uygun olacaktır. Ancak on altı beyitlik bu şiirin her beyti, -tıpkı Safiyyuddîn el-Hillî'nin şiirinde olduğu gibi- doğal olarak farklı vezinlerdendir. Dolayısıyla vezin ve

kafiye birliği olan bir kaside yapısı beklenmemelidir. Bu beyitler şu şekildedir:

1	Tavîl	أَوْتُلِّ مَا أَرْجُوهُ مِنْهُ وَوَزْنُهُ جَرَى فِيهِ قَبْضٌ وَهُوَ لَا شَكَّ دَاخِلٌ
2	Medid	جَادَ فَضْلًا بِالْوَصَالِ عَلَيْنَا وَسَبْتْنَا عُيُونُهُ الْقَاتِلَاتُ
3	Basit	جَمَعْتُ وَزْنَ مُجَوَّرِ الشِّعْرِ قَاطِبَةً وَلَمْ أَجِدْ لِي غَيِّ عَنْهُ وَلَا مَكْلُ
4	Vâfir	بَدَا لَمَّا تَجَلَّى مِنْ خِبَاهُ جَمَالٌ لَا تُكَيِّفُهُ الْعُمُولُ
5	Kâmil	جَلِيتُ مَحَاسِنُهُ عَلَى عُشَّاقِهِ طَائِفًا بِرُؤُوسِهَا وَلَمْ يَتَكَاَسَلُوا
6	Hezec	أَعِيدُ سَنَا مُحْيَاها بِمَا يَحْيِيهِ تَنْزِيلُ
7	Recez	دَارَتْ عَلَى أَوْزَانِهِ كُلُّ الْوَرَى هُدَيْتُ إِلَيْهِ وَلَيْسَ عَنْهُ يُغْفَلُ
8	Remel	بَانَ مِنْهُ اللَّطْفُ فِيمَا حَرَّرُوهُ وَبَدَا جَاءَتْ نُقُولُ وَاضِحَاتُ
9	Serî	دَامَتْ لَهُ الْأَلْطَافُ فِي وَزْنِهِ وَمُنْكَرُ اللَّطْفِ لَهُ جَاهِلُ
10	Münserih	جُودُوا بِوَصْلِ مِنْكُمْ وَاعْتَنِمُوا جَنَاتِ عَدْنٍ وَالسَّبِيلَ السَّلْسَلُ
11	Hafîf	جُدْ بِوَصْلِ عَسَى تَكُونَ إِمَامًا هَادِيًا حَيْثُ لَا تَكُونَ هَادِيًا
12	Muzârî	أَبْتُ أَشْتِيَاقَ قَلْبِي إِلَيْهِمْ حَتَّى الْمَمَاتُ
13	Muktedab	أَجْزَلُوا رَشَاقَتَهُ إِذْ بِوَزْنِهِ عَمِلُوا
14	Müctes	إِنَّ الَّذِي قَدْ سَبَّانِي أَوْصَافُهُ كَامِلَاتُ
15	Mütekârib	بِذَاكَ أَتَى فِي مَوَازِينِهِمْ وَعَنْ حُسْنِ مَعْنَاهُمْ لَا يَحُولُ
16	Mütedârek	بَعْدَ أَنْ تَرْتَقِي فِي مَرَاqِيهِمْ دُمْ عَلَى حُبِّهِمْ فَعَسَى تُقْبَلُ

1. Ondan umduğumu ümit ederim. Şüphesiz ki onun vezninde kabz (zihaflı) bulunur.
2. Bir lütuf olarak kavuşmayı bahşetti bize. Öldürücü gözleri tutsak etti bizi.
3. Şiir bahirlerinin hepsini bir araya getirdim. Ancak ondan ne müstağni kaldım ne de sıkıldım.

4. Gizliliğinden soyutlanarak tecelli ettiğinde, akılların tarif edemeyeceği bir güzellik belirdi.
5. Güzellikleri açık oldu aşıklarına. Onlar onun güzellikleriyle iyileşip tembellikten kurtuldular.
6. Yüzünün parlaklığının korunması için Kur'ân'daki ayetlerle dua ederim.
7. Bütün insanlar onun vezinleri etrafında döner ve ona yönelirler. Kimse ondan gafil değildir.
8. Kaleme aldıkları şeylerde lütuf ortaya çıktı. Böylece apaçık rivayetler gelmiş oldu.
9. Vezninde lütuflar daim olsun. Zira onun lütfunu inkâr eden cahildir.
10. Bize kavuşarak cömertlik edin ve Adn cennetleri ile o temiz yolun kıymetini bilin.
11. Cömertlik ederek gel, belki hidayetçilerin bulunmadığı yerde yol gösterici bir imam olursun.
12. Ölüm gelinceye dek kalbimin özlemini akıtırım onlara.
13. Vezniyle amel ederek onun zarafetini artırdılar.
14. Beni esir eden, mükemmel sıfatlarıdır.
15. (Mütekârib)onların vezinlerinde böyle gelmiştir ve güzel manalarından da asla sapmaz.
16. Onların basamaklarında yükseldikten sonra sevmeye devam et ki belki kabul görürsün.

İbnu'l-İmâm bahirlerin altında zikrettiği ikişer beyitten sonra, vezinlere örnek teşkil edecek iki ya da üç beyitten oluşan şiir kesitlerine yer vermiştir. Fakat bunlar, klasik aruz eserlerinde şâhit olarak kullanılan meşhur şiirler değildir. Risalesini oğlunun istifade etmesi için kaleme alan müellif, meşhur şâhitleri zikretmek yerine çoğunlukla hikmet ve nasihat içeren faydalı şiir kesitlerine yer vermiştir. Bu şiirlerin çoğu alıntılanmış şiirler olup müellife ait değildir. Aktardığı beyitlerin sahiplerini belirtmeyen müellif, bu şiirlerde yer yer değişiklik yapma yoluna da gitmiştir.

9. Fasıl: Müellif bahirler faslını tamamladıktan sonra, Kur'an'da kişinin aradığı her şeyin mevcut olduğunu göstermek amacıyla,

kendi nazmından olan ve içerisine bir ayetten iktibasta³⁷ bulunduğu bir mevâliyyâ zikretmiştir.³⁸ Basît bahrinde yazılan ve genelde gramer kurallarının dikkate alınmamasıyla bilinen mevâliyyâ³⁹ tarzı bu şiirin içerisine dahil edilen ayet, Sâd suresinin 19. ayeti olup ikinci beytin ikinci şatırında yer almaktadır:

دَاوُدُ حَيٍّ لَهُ جَمْعُ الْوَرَى قَدْ وَالْقَلْبُ بُوْ هَامَ وَازْتَاخَتْ لَهُ الْأَلْبَابُ
وَكَيْفَ لَا وَسَمِيَّةٌ قَاصِدُهُ مَا حَابِ ﴿وَالطَّيْرُ مَحْشُورَةٌ كُلٌّ لَهُ أَوَابٌ﴾
نَظُمُ الْفَقِيرِ مَوَالِيًّا عُبَيْدِ الْبَابِ يُدْعَى أَبَا الْفَضْلِ يَرْجُو تَوْبَةَ التَّوَابِ

Bütün insanlar o Dâvud'a olan sevgimden saygıyla bahseder. Kalbim ona tutulmuş, akıllar da onunla huzur bulmuştur.

Nasıl olmasın ki! Adaşına (Hz. Dâvud) yönelen kimse umduğundan hiç mahrum kalmamıştır. «Kuşlar da toplu olarak onun emrine verilmişti, hepsi de ona uyarak zikir ve tesbih ederlerdi.»

İşte kapının kölesi olan bu fakir Ebu'l-Fazl, Tevvâb olanın bağışlamasını umarak bir mevâliyyâ nazmetmiştir.

İbnu'l-İmâm'ın nazmettiği mevâliyyânın, Dâvud isminde bir zatı methetme sadedinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu zatı

³⁷ İktibas, Kur'an-ı Kerim'den ya da hadis-i şeriflerden alınan bir ibarenin cümle içine yerleştirilmesi sanatıdır. Detaylı bilgi için bk. Ahmed Matlûb, *Mu'cemu'l-mustalahâtî'l-belâğîyye ve tatavvurihâ* (Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 2007), 159-161; Abdullah Esat Bağcı, *Ebu'l-Bahr el-Hattî ve Şiirleri* (Konya: Palet Yayınları, 2024), 216-218.

³⁸ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 36a-37a.

³⁹ Mevâliyyâ tarzı şiir hakkında detaylı bilgi için bk. Emîl Bedî' Ya'kûb, *el-Mu'cemu'l-mufasssal fî 'ilmi'l-arûz ve'l-kâfiye ve funûni's-şi'r* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991), 431-433; Mohammad Mohammadi, *Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Bir Portre İbn Matuk ve Şiirleri* (Konya: Palet Yayınları, 2024), 279-287.

methederken de Hz. Dâvud'a gönderme yaparak, onunla ilgili bir ayeti şiirine derç etmiştir.

10. Fasil: Şiirin klasik tanımı verilmiş ve üç türünden bahsedilmiştir. Ayrıca kasidenin tanımı yapılmış, beytin birinci ve ikinci şatırlarına verilen isimler zikredilmiş ve revî harfinden söz edilerek kasidenin genellikle bu harfe nispet edildiğinden bahsedilmiştir.⁴⁰

11. Fasil: Kafiye'nin beş kısma ayrıldığından ve bunun nedeninden kısaca söz edilmiştir.⁴¹

12. Fasil: Altı kafiye kusurundan bahsedilmiş ve her biri kısaca tanımlanmıştır.⁴²

2.5. Risalenin Kaynakları

İbnu'l-İmâm risalesinde aruz ilmi hakkında nazmedilmiş meşhur eserlerin birkaç tanesinden istifade etmiştir. Sözelimi, Ebu'l-Ceyş el-Endelusi'nin (ö. 549/1154) *Arûzu'l-Endelusi*, Ziyauddîn el-Hazrecî'nin *el-Kasîdetu'l-Hazreciyye* ve İbnu'l-Hâcib'in *el-Maksûdu'l-celîl fî 'ilmi'l-Halîl* adlı manzumesleri risalenin kaynakları arasındadır. Ayrıca müellifin risalesinde, *er-Râmize* adlı esere şerh yazmış olan İbnu'l-Aynî'ye (ö. 893/1488) gönderme yapması,⁴³ söz konusu eserler üzerine yazılmış şerhlerden de istifade ettiğini göstermektedir. Esasında müellifin bazı konuları daha pratik hale getirmek için nazma başvurmasının nedeni de bu kaynaklardan etkilenmesi ve literatüre kendinden bir şeyler katma arzusu olmuştur.

⁴⁰ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 37a-38a.

⁴¹ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 38a-38b.

⁴² İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 39a-40a.

⁴³ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 12b.

2.6. Risaledeki Şiirlerin Vezinlerine Dair Değerlendirmeler

Müellifin bahirleri işlerken zikrettiği beyitlerin çoğunda zihafı tef'ileler bulunduğu gibi vezne hiç uymayan bazı beyitler de bulunmaktadır. Bu hususlar, öğretici ve basit olma hedefiyle kaleme alınan başlangıç seviyesindeki risalenin en büyük eksikliklerindendir. Çünkü bir bahri işlerken şâhit olarak zikredilen beyitlerin zihafı olması, öğrencinin bahrin tâm ve sâlim haline ait bir örnek görmeden karmaşık yapılarla karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. Bu ise neredeyse tüm aruz çalışmalarındaki temel öğretme mantığına zıt bir durumdur. Zira aruz telif geleneğinde, kolaydan zora doğru giden bir metot takip edilerek bir bahri örnekleyen zihafsız beyitlere yer verildikten sonra zihafı örneklerin aktarımına geçilmektedir.

Müellifin bazı bahirleri ele alırken zikrettiği şiirlerin vezin durumları üzerinden tartışmaya açılması gereken birtakım hususlar bulunmaktadır. Bu bağlamda, izaha ihtiyaç duyan bahirler şunlardır:

Medîd: Müellif medîd bahri için Safiyyuddîn el-Hillî tarafından söylenen beyti aktardıktan sonra kendi nazmından olan beyti zikretmiştir. Ancak bu beytin ilk şatırı medîd bahrine uygunken ikinci şatırı hafif bahrinde gelmiştir. Söz konusu beytin tef'ileleri şu şekildedir:

جَادَ فَضْلًا بِالْوَصَالِ عَلَيْنَا	وَسَبَّحْنَا عُيُوثُهُ الْقَاتِلَاتُ
فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ	فَاعِلَاتُنْ مَفَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ

Bir lütuf olarak kavuşmayı bahşetti bize. Öldürücü gözleri tutsak etti bizi.

Tef'ileler incelendiğinde hem aruzun hem de darbın medîd bahrine uygun olduğu görülecektir. Ancak ikinci şatırın ikinci

tef'ilesi olan مَفَاعِلُ tef'ilesi, veznin medîd yerine hafif olmasına sebep olmaktadır. Aruz ilminde bazı bahirler arasında benzerlik ve karışıklıklar olduğu bilinir, ancak kaynaklarda medîd ile hafif bahirleri arasında bir benzerlik bulunduğu zikredilmemektedir. Dolayısıyla bu durum sehven ortaya çıkmış olabilir. Bununla birlikte, şiirde geçen عُبُونُهُ ifadesinin yerine عَيْنُهُ ifadesi kullanılırsa bu sorun ortadan kalkacak ve her iki şatır da medîd bahrine uygun hale gelmiş olacaktır.

Medîd bahriyle ilgili bir diğer husus, müellifin, Ebû Firâs el-Hamdânî'den (ö. 357/968) şahit olarak zikrettiği beyitlerle ilgilidir. Normalde şairin divanında beyitler şu şekildedir:⁴⁴

لَمْ أُؤَاخِذْكَ بِالْجَفَاءِ لِأَنِّي وَاثِقٌ مِنْكَ بِالْوَفَاءِ الصَّحِيحِ
فَجَمِلَ الْعَدُوُّ غَيْرَ جَمِيلٍ وَقَبِيحُ الصَّدِيقِ غَيْرُ قَبِيحٍ

Seni sadakatsizlikle suçlamadım hiç, zira senin doğru bir sadakate sahip olduğundan eminim.

Öyle ya, iyi görünen düşman iyi; kötü görünen dost da kötü değildir.

Şairin divanında hafif bahriyle gelen bu beyitlerin ilki, İbnu'l-İmâm tarafından değiştirilerek medîd bahrine uygu hale getirilmiştir. Nitekim beytin, İbnu'l-İmâm'ın zikrettiği şekliyle bir rivayetin olmaması da bunu pekiştirmektedir. Ancak müellif ikinci beyit üzerinde hiçbir tasarrufta bulunmadan hafif bahrinde geldiği şekliyle aktarmıştır:⁴⁵

⁴⁴ el-Hâris b. Saîd b. Hamdân Ebû Firâs el-Hamdânî, *Dîvânu Ebî Firâs el-Hamdânî* (Beyrut: Mektebetu'd-Duktûr Mervân el-Atiyye, 1944), 66.

⁴⁵ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 21a.

لَمْ أُؤَاخِذْ بِالْبِعَادِ لِأَنِّي مُطْمَئِنٌّ بِالْوَدَادِ الصَّحِيحِ
فَجَمِيلُ الْعَدُوِّ غَيْرُ جَمِيلٍ وَقَبِيحُ الصَّدِيقِ غَيْرُ قَبِيحٍ

Seni uzaklıkla suçlamadım hiç, zira senin doğru bir dostluğa sahip olduğundan eminim.

Öyle ya, iyi görünen düşman iyi; kötü görünen dost da kötü değildir.

Burada söz konusu birinci beytin hem değiştirilmeden önceki hem de sonraki halinin tef'ilelerini zikretmek, İbnu'l-İmâm'ın tasarrufları açısından aydınlatıcı olacaktır:

لَمْ أُؤَاخِذْكَ بِالْجُفَاءِ لِأَنِّي وَاثِقٌ مِنْكَ بِالْوَفَاءِ الصَّحِيحِ
فَاعِلَاتُنْ مَفَاعِلُنْ فَعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ مَفَاعِلُنْ فَعِلَاتُنْ



لَمْ أُؤَاخِذْ بِالْبِعَادِ لِأَنِّي مُطْمَئِنٌّ بِالْوَدَادِ الصَّحِيحِ
فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَعِلَاتُنْ

Görüldüğü üzere beytin önceki ve sonraki hali arasındaki belirleyici fark, -tıpkı bir önceki beyitte de olduğu gibi- satırlardaki ikinci tef'ilededir. İbnu'l-İmâm, مَفَاعِلُنْ tef'ilesinin ilk harfini atmak suretiyle tef'ileyi فَاعِلُنْ haline getirmiştir. Dolayısıyla beytin bahri değişerek medîd olmuştur. Müellifin aynı yöntemi ikinci beyitte uygulamadan bırakmasının da sehven gerçekleşmiş olması mümkündür. Zira ikinci beytin tef'ileleri de birincininkiyle aynıdır.

Hezec: Müellifin, baş harfleriyle bahrin aruz ve darb sayısına işaret ettiği ve kendi nazmından olan beyitte izaha muhtaç bir husus bulunmaktadır. Bu husus, hezec bahrinde مَفَاعِلُنْ tef'ilesinin kullanılıp kullanılmayacağıyla ilgilidir. Bu da

esasında hezec ile meczû vâfir arasındaki benzerlikten kaynaklanmaktadır. Öyle ki hezecin tef'ileleri her şatırda مُفَاعِلُنْ olarak gelirken meczû vâfirin tef'ileleri مُفَاعِلُنْ مُفَاعِلُنْ olarak gelmektedir.⁴⁶ Âlimler arasındaki tartışma, birbirlerine yakın olan bu tef'ilelerin geçişkenliği etrafında cereyan etmiş ve bu hususta çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır.⁴⁷ Sözelimi, Abdulazîz Atîk (ö. 1396/1976) مُفَاعِلُنْ tef'ilesinin hezec bahrinde bulunamayacağını kesin surette ifade etmiştir.⁴⁸ Diğer taraftan Abdullah b. et-Tayyîb el-Meczûb (ö. 1424/2003) hezec bahrini meczû vâfirin bir darbı olarak gördüğü için bunda bir sakınca olmadığını söylemiştir.⁴⁹ Bu teorik arka plandan sonra, İbnu'l-İmâm'a ait olan ilgili beyti ve tef'ilelerini zikretmek uygun olacaktır:

أَعِذُّ سَنَا مُحْيَاها بِمَا يَحْيِيهِ تَنْزِيلُ
مُفَاعِلُنْ مُفَاعِلُنْ مُفَاعِلُنْ مُفَاعِلُنْ

Yüzünün parlaklığının korunması için Kur'an'daki ayetlerle dua ederim.

⁴⁶ Ebu'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *Kitâbu'l-arûz*, thk. Ahmed Fevzî el-Heyb (Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1987), 81,97.

⁴⁷ Detaylı bilgi için bk. Mahmûd Muhammed Abdulmevlâ Hamîs, "Zâhiretu't-teşâbuh beyne'l-buhûri'l-arûziyye", *el-İnsâniyyât* 38 (2012), 163-167; Muhammed İbrahim Halîfe eş-Şûşterî, "Zâhiretu't-teşâbuhî'l-îkâ'î beyne'l-buhûri's-şî'riyye: dirâsetu mevredeyni min mevâridihâ", *Fasliyyetu idâ'ati'n-Nakdiyye* 23 (2016), 10-18.

⁴⁸ Abdulazîz Atîk, *İlmu'l-arûz ve'l-kâfiye* (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1987), 69.

⁴⁹ Abdullah b. et-Tayyîb b. Ahmed b. Muhammed el-Meczûb, *el-Murşid ilâ fehmi eş'ârî'l-Arab* (Kuveyt: Dâru'l-Âsâri'l-İslâmiyye, 1989), 133-134.

Görüldüğü üzere müellif hezec bahrini işlerken zikrettiği beytin ilk tef'ilesini مُعَاعَلْنَ olarak getirmiştir. Şahit olarak aktardığı şiirin ikinci beytinde de benzer bir durum söz konusudur. Ancak İbnu'l-İmâm'ın bunu sehven mi yoksa tercihen mi yaptığı hususunda net bir hüküm belirtmek zordur. Son kertede, İbnu'l-İmâm, hezeci meczû vâfirin bir darbı olarak kabul etmek gibi bir ifade kullanmamakla birlikte مُعَاعَلْنَ tef'ilesiyle gelen birden fazla beyte hezec başlığı altında yer vermiştir.

Hezec bahriyle ilgili olan bir diğer önemli husus ise İbnu'l-İmâm'ın, klasik kaynaklarda yalnızca meczû olarak geldiği ifade edilen hezec bahrinin tâm bir şekilde altı tef'ileyle geldiği bir şahit bulduğunu ve bu yönüyle eserinin diğerlerinden ayrıldığını ifade etmesidir. Kime ait olduğu bilinmeyen ve tâm hezeci örnekleyen beyitler şöyledir:⁵⁰

بَدَتْ لِي فِي هَوَاكُمُ أَذْمَعُ تَتْرَى عَرَتْ لِي مِنْ نَوَاكُمُ مُقْلَةٌ عَبْرَى
فَلَا وَاللَّهِ مَا أَذْرِي إِذَا نَظَرْتُ لِحُسْنِكُمْ أَيَكْسِي الْجِسْمَ أَمْ يَغْرَى

*Aşkınız uğruna gözlerimde art arda yaşlar belirdi; ayrılığınızdan ötürü
gözbebeklerim yaşlarla doldu.*

*Vallahi bilmiyorum, gözlerim güzelliğinize baktığında (güzelliğiniz) bedeni örter
mi yoksa soyar mı?*

Recez: Recez bahsinde İbnu'l-İmâm'ın nazmettiği beyit, tef'ilelerinin kâmil bahrine benzemesinden dolayı problemli gözükmektedir. Her şatırda مُسْتَفْعِلُنْ tef'ilesinin üç kez tekrar

⁵⁰ İbnu'l-İmâm, *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* (Laleli, 1963), 25b; Bu şiirin ilk beyti daha sonra Gümüştanevî'nin *Zehretü'l-'arûz* adlı risalesinde de zikredilmiştir. Bk. Fettahoğlu, "İbrahim bin Ya'kûb el-Gümüştanevî'nin *Zehretü'l-'Arûz* Adlı Risalesi'nin Tahkiki", 351.

etmesi gereken recez bahri başlığı altında zikredilen bu beytin tef'ileleri şöyledir:

دَارَتْ عَلَى أَوْرَانِهِ كُلُّ الْوَرَى هُدَيْتَ إِلَيْهِ وَلَيْسَ عَنْهُ يُعْقَلُ
مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ

Bütün insanlar onun vezinleri etrafında döner ve ona yönelirler. Kimse ondan gafil değildir.

Tef'ilelerine bakıldığında bu beytin ilk satırı recez bahrine uygun gelmişken, ikinci satır kâmil bahrinde gelmiştir. Esasında kâmil ile recez bahri arasında bir benzerlik bulunmaktadır. Öyle ki altı kez tekrar ederek kâmil bahrini oluşturan مُتَفَاعِلُنْ tef'ilesine ızmâr zihafı bulaşırsa, ikinci harfin sakinleşmesi suretiyle مُتَفَاعِلُنْ şeklini alır. Bu da aslında مُسْتَفْعِلُنْ tef'ilesiyle aynıdır. Yani bu haliyle recez bahrine benzemiş olur. Bu noktada kâmilî recezden ayırt etmenin yolu, ızmâr zihafı bulaşmayan bir tef'ilenin tespit edilmesi olur. Eğer beyitte zihafsız bir tef'ile varsa, artık o şiirin kâmil bahrinden olduğu kesinleşir.⁵¹ Hal böyle olunca İbnu'l-İmâm'ın recez bahrini örneklemek için getirdiği beytin ikinci satırının kâmil bahrinden oluşunun izahı zorlaşmaktadır. Buna ek olarak, recez örneği vermek için İmâm Şâfi'î'den (ö. 204/820) naklettiği kâmil bahrinden olan şu şiirde de durum farklı değildir:⁵²

تَعْصِي الْإِلَهِ وَأَنْتَ تَطْهَرُ حُبُّهُ هَذَا مُحَالٌ فِي الْقِيَاسِ شَنِيعُ
مُسْتَفْعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ

⁵¹ Atîk, 'İlmu'l-arûz ve'l-kâfiye, 75-76.

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfi'î, *Dîvânu's-Şâfi'î*, thk. Muhammed Abdulmunim Hafâcî (Kahire: Mektebetu'l-Kulliyyâtî'l-Ezheriyye, 1985), 91.

لَوْ كَانَ حُبُّكَ صَادِقًا لَأَطَعْتَهُ إِنَّ الْمُحِبَّ لِمَنْ يُحِبُّ مُطِيعٌ
مُسْتَفْعِلٌ مُتَفَاعِلٌ مُتَفَاعِلٌ مُسْتَفْعِلٌ مُتَفَاعِلٌ مُتَفَاعِلٌ

*Sevmene rağmen Allah'a asilik ediyorsun. Bu ise kıyasa aykırı çirkin bir iştir.
Eğer sevginde dürüstsen ona itaat et. Zira seven sevdiğine itaat eder.*

Görüldüğü üzere her iki beyitte de zihafsız مُتَفَاعِلٌ tef'ilesinin bulunması, şiirin recez bahrinde kabul edilmesine engel teşkil etmektedir.

Münserih: Aruz ilminde münserih ile kâmil bahirleri arasında bir benzerlik bulunduğu ve hatta münserihin kâmilden türediği ifade edilmiştir.⁵³ İbnu'l-İmâm'ın münserih bahsinde aruz ve darb sayılarına işaret etmek için nazmettiği beytin münserihe değil, kâmil bahrine uygun geldiği tespit edilmiştir. Ancak bu durum, benzerlikten kaynaklanan karışıklığın ötesinde bir hata gibi gözükmemektedir. Çünkü zikredilen beyitte aruzun مُتَفَعِّلٌ, darbin ise مُسْتَفْعِلٌ olarak gelmesi münserih bahri için söz konusu olmazken kâmil bahri için de alışılmış bir durum değildir. Söz konusu beytin tef'ileleri şu şekildedir:

جُودُوا بِوَصْلِ مِنْكُمْ وَاعْتَبِرُوا جَنَاتِ عَدْنٍ وَالسَّيْلِ السَّلْسَلِ
مُسْتَفْعِلٌ مُسْتَفْعِلٌ مُتَفَاعِلٌ مُسْتَفْعِلٌ مُسْتَفْعِلٌ مُتَفَاعِلٌ

Bize kavuşarak cömertlik edin ve Adn cennetleri ile o temiz yolun kıymetini bilin.

Müellifin münserih bahrine şahit olarak aktardığı ancak söyleyeni belli olmayan beyitler de bahre uygun bir şekilde gelmemiştir. Bu beyitlerin tef'ileleri şu şekildedir:

⁵³ eş-Şeyh Celâl el-Hanefî, *el-Arûz: tehzîbuhu ve i'âdetu tedvînih* (Bağdat: Matba'atu'l-Ânî, 1978), 449.

مَحْبُوبَتِي لَمْ لَا تَرْتَبِي لِحَالَتِي فَالْقَلْبُ لَمْ يَبْرَحْ عَلَى الْخَبْرِ مُقِيمٌ
مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُتَفَاعِلُنْ
وَوَاصِلِيْنِي وَاجْبُرِي كَسْرِي فَمَنْ قَدْ نَالَ مِنْكَ الْوَصْلَ فَارَ بِالنَّعِيمِ
مُفَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُفَاعِلُنْ

Sevgilim! Kalbim halen sevgin üzere sabitken niçin halime acımazsın?
Gel kavuşalım, kırık kalbimi onar. Zira sana kavuşan, saadeti elde etmiştir.

Muktedab: İbnu'l-İmâm muktedab bahsinde, bu bahrin meczû ve zihafî olarak geldiğini ve tef'ilelerinin her şatırda مُتَفَاعِلُنْ şeklinde olduğunu ifade etmiş ve kendi nazmettiği beyti buna uygun olarak getirmiştir. Ancak vezne şahit olarak aktardığı ve kim tarafından nazmedildiği bilinmeyen iki beyitte durum farklıdır. Çünkü her iki beytin darbını da مُتَفَاعِلُنْ şeklinde müzeyyel olarak getirmiştir. Oysaki tef'ilenin son iki harfinin arasına sakın bir harf eklemek olan tezyîl illetinin muktedab bahrinin tef'ilelerine bulaşması, klasik ve modern aruz kitaplarında karşılığı olmayan bir durumdur. Mevzubahis iki beyit şu şekildedir:

قَدْ هَوَيْتُ غَانِيَةً عِشْتُهَا عَلَى حَالٍ
فَاعِلَاتُ مُتَفَاعِلُنْ فَاعِلَاتُ مُتَفَاعِلُنْ
وَصَلُّهَا عَلَى كِبْدِي سُكَّرَ عَلَيْهِ زُلَالٍ
فَاعِلَاتُ مُتَفَاعِلُنْ فَاعِلَاتُ مُتَفَاعِلُنْ

Güzel bir kıza gönül verdim, onun aşkı bana helaldir.
Gönlüme eriştiğinde, üzerinde tatlı bir şerbet gibi akar.

2.7. Risalenin Nüshası

Risale isminin çeşitli varyantları ve müellif ismi üzerinden birçok kütüphanenin veri tabanında kapsamlı taramalar

yapılmıştır. Bu bağlamda Türkiye'deki muhtelif kütüphanelere ek olarak Suudi Arabistan, Mısır, Katar ve Lübnan gibi Arap ülkelerinin, İngiltere, Almanya, Fransa ve Hollanda gibi Avrupa ülkelerinin ve Afrika ile Amerika kütüphanelerinin yazma eser katalogları incelenmiştir. Yapılan taramalar sonucunda yalnızca tek bir nüshaya ulaşılabilmiştir. Fakat eserin küçük hacimli bir risale olması sebebiyle müstakil bir kayıt yerine özel koleksiyonlar içinde isimsiz veya farklı bir isimle gizlenmiş olabileceği ya da henüz tasnif edilmemiş mecmualar arasında bulunabileceği ihtimali az da olsa mümkündür. Risalenin Türkiye'de bulunduğu tespit edilen tek nüshası hakkında elde edilen bilgiler şu şekildedir:

Yazmanın 41^a sayfasında bulunan *ferağa muellifuhu min tebyîzihi fî şehri cemâziyelâhir ihdâ tis'a ketebe muellifuhu Ebu'l-Fazl Muhammed* ifadesinden, müellif tarafından temize çekilmiş nüsha olduğu anlaşılmaktadır. Ancak ifadenin devam eden kısmında zikredilen tarih net olmayıp 1 ve 9 rakamlarını içermektedir. Bu da farklı okunuşlara neden olmaktadır. Öyle ki 9 rakamını yüzler basamağından kabul ederek 901 olarak okumak mümkündür. Fakat müellifin vefat tarihi (h. 1062) dikkate alındığında bu ihtimal çok uzak görünmektedir. Ayrıca 9 rakamını onlar basamağından kabul ederek 991 olarak okumak da ihtimal dahilindedir. Bu durumda müellifin tarihin başından yüzler basamağını attığı varsayılır ki bu, yazma eserlerde tarih zikredilirken sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.⁵⁴ Öte yandan nüshanın risale metnine dahil olmayan son sayfasında 18 Muharrem 989 tarihine işaret eden bir not bulunmaktadır. Müellifin eserini tebyize çekmeden önce

⁵⁴ Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: MÜİF Yayınları, 2010), 219; Okan Kadir Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2023), 36.

yazmış olması ihtimal dahilinde olan ve risaleninkinden farklı bir hatla kaleme alınan bu notta zikredilen tarih de tebyiz tarihinin 991 olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Zahriye sayfasında, içinde eser ve müellif adının yazılı olduğu altın sarısı renkte bir çerçeve bulunmaktadır. Eser adı için *Kitâbu Tuhfeti'l-habîbi'l-melhûz bi 'ilmi'l-mîzân ve'l-'arûz* ifadesi yer alırken müellif adı için *Te'lîfu's-Şeyhi'l-Îmâmi'l-'Allâme Muhibbiddîn Ebi'l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. el-Îmâmi's-Şâfi'î 'afa'llahu anhuma âmîn* ifadesi yer almıştır. Ayrıca zahriye sayfasında, üzerinde *Min mutemellekâtî'l-Fakîri'l-Hâcc Mustafâ Sıdkî ğufıra lehû 1179* ifadesi yazan ve Mustafa Sıdkî Efendî'ye ait olan temellük mührü ile üzerinde *Hâzâ vakfu Sultânî'z-Zamânî'l-Gâzî Sultân Selîm Hân b. Sultân Mustafâ Hân 'Afâ anhumâ'r-Rahmân 1217* ifadesi yazan ve Sultan III. Selim'e ait olan vakıf mührü bulunmaktadır. Yine zahriye sayfasında, üzerinde kûfî hatla *Mâ şâ' Allah lâ kuvvete illâ billâh* ifadesi yazılı olan bir şahıs mührü de yer almaktadır. Zahriyede bulunan 1217 tarihli vakıf mührü, nüshanın 16^a, 29^a ve 41^b numaralı sayfalarında da bulunmaktadır.

Tam olan nüsha, her bir sayfasında 7 satır bulunan 41 varaktan oluşmaktadır. Risale 1^b numaralı sayfada başlayıp 41^a numaralı sayfada sona ermiştir. Bu sayfalarda herhangi bir çerçeve bulunmamaktadır. Her satırda cümleleri birbirinden ayırmak için kırmızı mürekkeple yazılmış virgüller vardır. Yine bazı önemli terimler ve ebced harfleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Nüshada takibe bulunmamaktadır. Sadece birkaç yerde kırmızı ya da siyah mürekkeple yazılmış haşie ve talikler yer almaktadır. Nesih hattıyla kaleme alınmış nüsha okunaklı ve harekelidir.

3. Tahkikli Metin Neşrinde İzlenen Yöntem

Çalışmada İSAM Tahkikli Neşir Esasları (İTNES) esas alınmıştır. Tahkikli neşre esas tek bir nüsha bulunduğu için bu nüshaya herhangi bir rumuz verilmemiştir. Gerekli yerlerde nüshaya işaret edilirken في النسخة ifadesi kullanılmıştır. Risalede ismi geçen müellif ve eserler hakkında dipnotlarda bilgi verilmiştir. Ayrıca önemli görülen terimler de açıklanmıştır. Risalede geçen şiirlerin sahiplerine dipnotlarda işaret edilmiştir. Aynı şekilde risaledeki ile kaynaktaki şiir arasında farklılıklar varsa bunlar da dipnotlarda gösterilmiştir. Yine gerekli görüldüğü ölçüde, garip lafızlar da klasik sözlüklerden yararlanmak suretiyle izah edilmiştir.

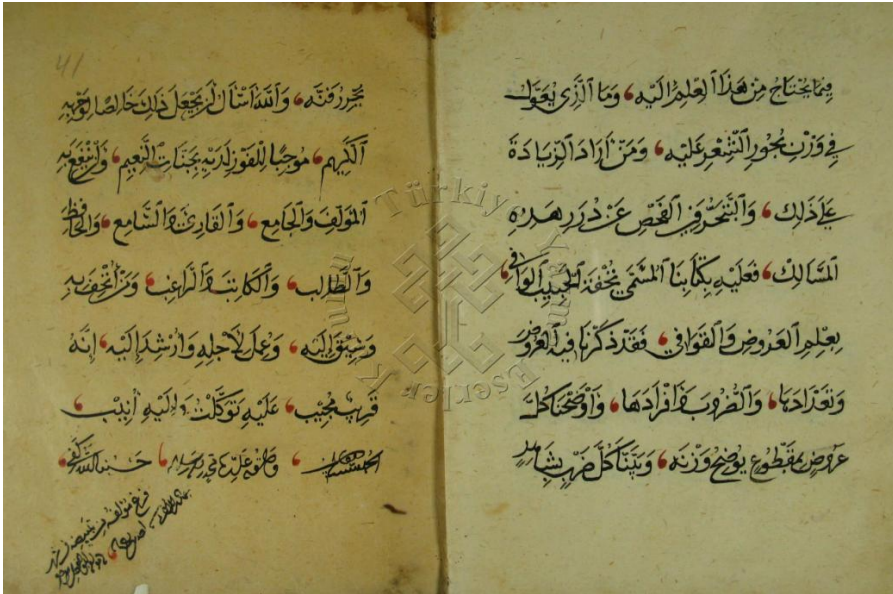
3.1. Nüsha Görselleri



Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Kol., nr. 1963-M, Zahriye Sayfası



Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Kol., nr. 1963-M, vr. 1^b-2^a (İlk Sayfa)



Süleymaniye Küt., Laleli Kol., nr. 1963-M, vr. 40^b-41^a (Son Sayfa)

Sonuç

Hicrî 11. yüzyılda yaşamış olan ve hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan İbnu'l-İmâm aruz ilmine dair iki önemli eser kaleme almıştır. Bu eserlerden ikincisi olan *Tuhfetu'l-habîbi'l-melhûz* adlı risale, *Tuhfetu'l-habîbi'l-vâfi* adlı eserin muhtasarı niteliğindedir. Ancak müellifin birinci ve daha kapsamlı olan bu eserinin günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgiye erişilememiştir. Bu durum, müellifin aruz ilmine olan katkılarının tam manada keşfedilmesinin önünde engel teşkil etmektedir. Dolayısıyla eserin muhtasarı mesabesinde olan risalenin tahkik edilmesi suretiyle müellifin aruz ilmine olan katkılarının bir nebze de olsa açığa çıkarılması hedeflenmiştir. Bu bağlamda, risalede müellife ait bazı özgün hususlar tespit edilmiştir. Sözelimi, zihaf ve illet isimlerinin ezberlenmesi amacıyla yazdığı beş beyitlik şiir, bahirler faslında her bahrin aruz ve darb sayısına işaret etmek için ebced sistemine dayalı olarak nazmettiği on altı beyit, tām bir şekilde altı tef'ileyle gelen hezec için zikrettiği iki beyitlik şiir ve bir ayetten iktibasta bulunduğu üç beyitlik mevâliyyâ, İbnu'l-İmâm'ın eserini özgün kılan hususlardandır. Ayrıca risalenin muhtelif yerlerinde önemli aruz âlimlerinin görüşlerine yer vermesi hem risaleyi içerik bakımından zenginleştirmekte hem de müellifin aruz literatürüne olan vukufiyetini gözler önüne sermektedir. Öte yandan müellifin bahirleri örneklemek için zihafı ya da vezne uygun olmayan beyitler zikretmesi, başlangıç düzeyindeki risalenin öğretici yönünü zayıflatan bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca meşhur şâhitleri terk ederek daha çok nasihat içerikli beyitlere yer vermesi, aruz öğretiminde gelenekten koparak bireyselleştiğini göstermektedir.

Risalenin Türkiye ve dünya kütüphanelerinde yalnızca bir nüshasının bulunması, tahkikli neşir için bir dezavantaj olsa da bu nüshanın müellif tarafından temize çekilmiş, okunaklı ve harekeli olması bir avantaj olarak kabul edilebilir. Nitekim şiirlerin veznini tespit etmek için hareketler çok büyük önem arz ettiğinden, bu nüshanın tahkik için elverişli olduğu söylenebilir. Ancak müellifin bahirleri zikrederken verdiği bazı şiir örneklerinin vezin açısından problemli olması, her ne kadar müellifin temize çektiği nüsha mevcut da olsa, başka nüshaların varlığına ihtiyaç hissettirmiştir. Zira şiir vezinlerinin tespitiyle alakalı belki küçük bir tercih bile müellifin konuya yaklaşımını, tercihini ya da hatasını daha net bir şekilde görme imkânı verecektir. Nihai olarak mevcut olan nüsha ışığında, risalede bulunan şiirlerin büyük çoğunluğunun vezin açısından herhangi bir problem barındırmadığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

Atık, Abdulazîz. 'İlmi'l-arûz ve'l-kâfiye. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1987.

Bağcı, Abdullah Esat. Ebu'l-Bahr el-Hattî ve Şiirleri. Konya: Palet Yayınları, 2024.

Bağdâdî, İsmâil Paşa. *Hediiyetu'l-ârifîn esmâu'l-muellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Matba'atu Vekâleti'l-Ma'ârif, 1951.

Bağdâdî, İsmâil Paşa. *Îzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn*. thk. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rıfat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1945.

Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *Arûzu'l-Varaka*. thk. Sâlih Cemâl Bedevî. Mekke: Matbû'âtu Nâdî Mekkete's-Sekâfî, 1985.

Dişci, Halis. *Aruz İlmi Öğretiminde Manzum Eser Geleneği*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2025.

Ebu'l-Ceyş el-Endelusî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed. *Arûzu'l-Endelusî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 6200.

Ebû Firâs el-Hamdânî, el-Hâris b. Saîd b. Hamdân. *Dîvânu Ebî Firâs el-Hamdânî*. Beyrut: Mektebetu'd-Duktûr Mervân el-Atiyye, 1944.

Fettahoğlu, Yeşim. "İbrahim bin Ya'kûb el-Gümüştanevî'nin Zehretü'l-'Arûz Adlı Risalesi'nin Tahkiki". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 34 (2019), 340-361.

Güzelhisârî, Muhammed b. Hamza Aydınî. *Risâle fî 'ilmi'l-'arûz*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 667.

Habeşî, Abdullah Muhammed. *Mu‘cemu’l-mevdû‘âti’l-matrûka fi’t-te’lîfi’l-islâmî ve beyânu mâ ullife fihâ*. Abu Dabi: Hey’etu Ebû Zabî li’s-Sekâfe ve’t-Turâs, 3. Basım, 2009.

Hamîs, Mahmûd Muhammed Abdulmevlâ. “Zâhiretu’t-teşâbuh beyne’l-buhûri’l-‘arûziyye”. *el-İnsâniyyât* 38 (2012), 123-196.

Hanefî, eş-Şeyh Celâl. *el-Arûz: Tehzîbuhu ve i‘âdetu tedvînih*. Bağdat: Matba‘atu’l-‘Ânî, 1978.

Hazrecî, Abdullah b. Muhammed Ziyâuddîn. “Metnu’l-Hazreciyye”. *Mecmû’un min muhimmâti’l-mutûni’l-musta‘mele*. 295-300. Mısır: el-Matba‘atu’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1313.

İbn Cinnî, Ebu’l-Feth Osmân. *Kitâbu’l-‘arûz*. thk. Ahmed Fevzî el-Heyb. Kuveyt: Dâru’l-Kalem, 1. Basım, 1987.

İbn Vâsıl el-Hamevî, Muhammed b. Sâlim. *ed-Durru’n-nadîd fi şerhi’l-Kasîd*. thk. Muhammed ‘Âmir Ahmed Hasan. Minye, 1987.

İbnu’d-Demâmînî, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer el-Mahzûmî el-İskenderî. *el-Uyûnu’l-ğâmize ‘alâ habâya’r-Râmize*. thk. el-Hassânî Hasan Abdullâh. Kahire: Mektebetu’l-Hâneci, 1. Basım, 1973.

İbnu’l-İmâm, Muhibbuddîn Ebu’l-Fazl Muhammed b. Ahmed. *Tuhfetu’l-habîbi’l-melhûz bi ‘ilmi’l-mîzân ve’l-‘arûz*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1963.

İsnevî, Cemâluddîn Abdurrahîm b. el-Hasen b. Ali. *Nihâyetu’r-râğib fi şerhi Arûzi İbni’l-Hâcib*. thk. Şa‘bân Salâh. Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1. Basım, 1989.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullâh Hâcî Halîfe. *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*. 10 Cilt. Beyrut: Muessesetu'l-Furkân li't-Turâsî'l-İslâmî, 1. Basım, 2021.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-muelliîfîn*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Musennâ - Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.

Kumillâi, Muhammed Hıfzurrahmân b. Muhibburrahmân. *el-Budûru'l-madiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. 23 Cilt. Kahire: Dâru's-Sâlih, 2. Basım, 2018.

Mahallî, Emînuddîn Muhammed b. Ali. *Şifâu'l-ğalîl fî 'ilmi'l-Halîl*. thk. Şa'bân Salâh. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1. Basım, 1991.

Matlûb, Ahmed. *Mu'cemu'l-mustalahâtî'l-belâğîyye ve tatavvurihâ*. Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 2007.

Meczûb, Abdullah b. et-Tayyîb b. Ahmed b. Muhammed. *el-Murşid ilâ fehmi eş'âri'l-'Arab*. 5 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Âsârî'l-İslâmiyye, 1989.

Mohammadi, Mohammad. *Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Bir Portre İbn Matuk ve Şiirleri*. Konya: Palet Yayınları, 2024.

Özdemir, Abdurrahman. "Aruz İlmi". *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 357-424. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2015.

Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: MÜİF Yayınları, 2010.

Safiyyuddîn el-Hillî, Ebu'l-Mehâsin Abdulazîz b. Serâyâ b. Ali et-Tâi. *Dîvânu Safiyyiddîn el-Hillî*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

Söylemez, Muhammed Ali. *Aruz Telif Geleneğinde el-Hatîb et-Tebrizî el-Vâfi fi'l-Aruz ve'l-Kavafi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Dîvânu's-Şâfi'î*. thk. Muhammed Abdulmunim Hafâcî. Kahire: Mektebetu'l-Kulliyyâtî'l-Ezheriyye, 2. Basım, 1985.

Şûşterî, Muhammed İbrahim Halîfe. "Zâhiretu't-teşâbuhî'l-îkâ'î beyne'l-buhûri's-şi'riyye: dirâsetu mevredeyni min mevâridihâ". *Fasliyyetu İdâ'âti'n-Nakdiyye* 23 (2016), 9-28.

Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ Yahya b. Ali b. Muhammed el-Hatîb. *el-Kâfi fi'l-arûz ve'l-kavâfi*. thk. el-Hassânî Hasan Abdullah. Kahire: Mektebetu'l-Hânecî, 3. Basım, 1994.

Yavaş, Fatih. "Bir Urcûze Örneği Olarak Ebü'l-Abbâs el-Hilâlî'nin Nasihatnamesi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 24/2 (2024), 466-493.

Ya'kûb, Emîl Bedî'. *el-Mu'cemu'l-mufasssal fî 'ilmi'l-arûz ve'l-kâfiye ve funûni's-şi'r*. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1991.

Yılmaz, Okan Kadir. *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*. İstanbul: İSAM Yayınları, 4. Basım, 2023.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *el-Kıstâs fî 'ilmi'l-arûz*. thk. Fahrüddîn Kabâve. Beyrut: Mektebetu'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1989.

B. Tahkik

كتاب تحفة الحبيب الملحوظ بعلم الميزان والعروض

[مقدمة المؤلف]

/ بسم الله الرحمن الرحيم

[١ظ]

الحمد لله الذي ميّز العرب باللسان الفصيح، ومنّهم بوزن الشعر وإقامة السجع والنظم الصحيح. وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له الواضع الميزان، وأشهد أن سيدنا محمدا عبده ورسوله الواضع البرهان. / صَلَّى الله عليه وعلى آله وأصحابه، ما نُظِم عروض وأدِّيَ لله سنن وفروض وسلّم تسليمًا.

[٢و]

وبعد؛ فلمّا قصّرت همم أهل هذه الأزمنة عن تحرير العلوم على ما هي في دفاترها مدوّنة، وكان لي ولد نجيب قد انتشا، وأرجو إن شاء الله تعالى أنه نشا كما نشأ، / وكنت قد ألّفت له كتابا جمّة من عدة علوم مهمة، فدعتني النفس يوما أن أكتب له شيئا على سبيل الإجمال من علم العروض الذي حالىّ دونه الأقفال، فحرّرت عروضه فوجدتها كثيرة، وراجعت ضروبه فرأيتها غزيرة، وسبرت زحافه فإذا هي عديدة، وتأملت / عيوبه فإذا هي مديدة.

[٣و]

والعمر قد قصر عن إدراك حقائق العلوم المعوّل عليها، فضلا عن علوم تمضي الدهور ولا يحتاج إليها، ثم تذكرت المثل السائر عمن يوثق به: العلم بالشيء ولا الجهل به. فاستخرت الله تعالى وجمعت أبياتا مفيدة وأتبعتها بمقاطع فريدة؛ أذكر في كل بيت / منها اسم البحر وتفعيله، ثم أتبعه ببيت آخر يحرّر تأسيسه و تأصيله، أبتدئ شطره الأول بحرف من حروف "أبجد" عن عدة عروضه مُبرّهنًا، وشرطه الثاني بحرف منها كذلك لعدة ضروبه مُبَيِّنًا، ثم أزدفهما بمقطع يحرّر وزنه ويُزيل غموضه ويُوضح فنه، ليقيس حافظه عليه / ما يقع له من الأشعار بالأوزان، على توالي الدهور والأزمان، راجيًا أن يكون هذا القدر كافيًا فيما يُحتاج من هذا العلم إليه ويعوّل في أوزان البحور والأشعار عليه.

[٣ظ]

[٤و]

[٤ظ] وسمّيته تحفة الحبيب الملمحوظ بعلم الميزان والعروض، سائلا من الله أن ينفع به مؤلّفه وجامعه / وقارئه وسامعه وكتابه وطالبه وحافظه وراغبه ومن أُتخِفَ به وسبقَ إليه وعُمِلَ لأجله وأُرشدَ إليه، إنه قريب مجيب، عليه توكلتُ وإليه أنيب.

فصل

[٥ظ] اعلم أن العروض في العرف: آلة قانونية تعصم مراعاتها الشعرَ من الخطأ في / الوزن. وهو في اصطلاحهم آخر جزء من تفعيل الشطر الأول من البيت، وآخر جزء من تفعيل الشطر الثاني منه يسمّى ضربا، والمراد بالتفعيل هنا عدة أجزاء تقسيمات البحور.

فصل

[٥ظ] ثم اعلم أن بحور الشعر عند الخليل^{٥٥} / رحمه الله تعالى خمسة عشر بحرا، وأعاريضها أربع وثلاثون عروضاً، وضروبها ثلاثة وستون ضرباً، بأوزان مختلفة فيهما. وفي منظومة ابن الحاجب^{٥٦} ما يقتضي أنها اثنان وستون. وعند الأخفش^{٥٧} رحمه الله أن البحور ستة عشر، وأعاريضها خمس وثلاثون،

^{٥٥} هو أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد بن عمرو بن تميم الفراهيدي (ت. ١٧٠هـ/٥٨٦م). من أئمة اللغة والأدب، وواضع علم العروض، وله تصانيف قيمة، منها: كتاب العين، وكتاب العروض، وكتاب النقط والشكل. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٢/٢٤٤-٢٤٩؛ الأعلام للزركلي، ٢/٣١٤.

^{٥٦} المقصود بمنظومة ابن الحاجب هو المقصد الجليل في علم الخليل لابن الحاجب (ت. ٦٣٦هـ/١٢٣٩م). وهو فقيه مالكي وكان الأغلب عليه علم العربية، وله تصانيف عديدة، منها: الكافية، والشافعية، والألمالي النحوية. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٣/٢٤٨-٢٥٠؛ الأعلام للزركلي، ٤/٢١١.

^{٥٧} هو أبو الحسن سعيد بن مسعدة المجاشعي الاخفش الاوسط (ت. ٢١٥هـ/٨٣٠م). أحد نخبة البصرة وهو الذي زاد في العروض بحر المتدارك، ومن تصانيفه: تفسير معاني القرآن، وكتاب القوافي، وكتاب العروض. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٢/٣٨٠-٣٨١؛ الأعلام للزركلي، ٣/١٠١-١٠٢.

- [٦و] وضروبها أربعة وستون. / وعلى ما في الخرجية^{٥٨} أن أعاريضها حينئذ ستة وثلاثون، وضروبها سبعة وستون. هذا هو المشهور في تعداد البحور، إلا فقد ورد عن العرب أبحر غير ذلك، ويلزم منه زيادة العروض والضروب، فافهمه موثقاً إن شاء الله تعالى. وقد نظم بعضهم البحور المشهورة في بيتين من بحر الطويل / فقال: ^{٥٩}

طَوِيلٌ مَدِيدٌ وَالْبَسِيطُ وَوَاقِرٌ وَكَامِلُهَا وَاهْزُجْ وَالرَّجُزُ وَالرَّمَلُ
سَرِيعٌ وَمَسْرُوعٌ خَفِيفٌ مُضَارِعٌ وَمُقْتَضَبٌ مُجْتَثٌ قَارِبٌ وَاكْتَمَلُ
وَأَحْفَشُهُمْ قَدْ زَادَهَا مُتَدَارِكًا فَهَآكَ بُحُورُ الشَّعْرِ مِنْ بَعْدِهَا

/ فصل

- [٧ظ] ثم إن الأجزاء التي يترتب الشعر منها سبعة: جزئان خماسيان وهما فعولن وفاعلن، وخمسة سباعية وهي متفاعلن ومفاعلتن ومستفعلن ومفاعيلن وفاعلاتن، وزاد بعضهم ثامنا وهو مفعولات، ولم يرضه الجوهري^{٦٠}. وتأليف هذه الأجزاء / من عشرة أحرف يجمعها قولك "لَمَعَتْ سَيُوفُنَا"، وأطول شعر للعرب ما ترتب من ثمانية أجزاء، وأقصوه ما كان من جزئين، وليس لهم شعر على سبعة أجزاء ولا على خمسة ولا على ثلاثة ولا على جزء واحد، والله أعلم.

^{٥٨} المقصود بالخرجية هو قصيدة الرامزة في علمي العروض والقافية لضياء الدين عبد الله بن محمد الانصاري الخرجي الأندلسي (ت. ٦٢٦ هـ/ ١٢٢٩ م). وهو أديب وعروضي. انظر: معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، ١١١/٦.

^{٥٩} لم نجد قائل هذه الأبيات.

^{٦٠} هو أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري (ت. ٣٩٣ هـ/ ١٠٠٣ م). وهو إمام في علم اللغة والأدب، ومن تصانيفه: تاج اللغة وصحاح العربية، وكتاب عروض الورقة. انظر: معجم الأدباء لياقوت الحموي، ٦٥٦/٢؛ الأعلام للزركلي، ٣١٣/١.

فصل

- [٨و] الحرف قسمان: متحركٌ بنوع من الحركات / الثلاثة التي هي الضمة والفتحة والكسر؛ وساكنٌ وهو ما عَرِيَ منها. والحرف المشدّد بحرفين أولهما ساكن والثاني متحرك، ولا يجوز الابتداء إلا بحرف متحرك لتعذر الابتداء بالساكن، ولا التقاء الساكنين في غير وقف. والعبرة في تقطيع الشعر / [٨ظ]
- بظاهر لفظه دون هجائه، والله الموفق.

فصل

- ثم اعلم أن الأجزاء السبعة المذكورة أو الثمانية -بما زاده بعضهم- تتركّب من أسباب وأوتاد وفواصل. فالسبب قسمان: خفيفٌ وهو متحرك بعده ساكن نحو قُلْ ومثله فَا؛ وثقيلٌ وهو متحركان نحو لَكَ / ومثله مُفَ. والوتد -بكسر التاء وفتحها- نوعان: مجموعٌ وهو متحركان بعدهما ساكن نحو عَلَى ومثله مُفَا؛ ومفروقٌ وهو متحركان بينهما ساكن نحو قَالَ ومثله فَاغ. والفاصلة أيضا قسمان: صُغرى وهي ثلاث متحركات بعدها ساكن نحو ضَرَبَا ومثله مُتَفَا؛ وكُبرى وهي أربع متحركات بعدها ساكن / نحو بَلَعُكُم ومثله فَعَلُكُم بإسقاط الألفين من فاعلاتن المخبول، ويجمع قولك "لَمْ أَرْ عَلَى ظَهْرِ جَبَلٍ سَمَكَةً".^{٦١} وليس في الشعر أربع متحركات متوالية إلا في مزاحف وهو قليل؛ بل ولا في كلام العرب اسم فيه أربع متحركات إلا وقد حُذِفَ منه ساكن يفصل بينها، كما في قولهم غَلِبْتُ^{٦٢} فَإِنْ أَصْلَهُ غَلَابْتُ. / [٩و]

^{٦١} في الهامش + والصواب أن يقال بإسقاط السين والفاء من مستفعِلن، فيبقى متعلن فينقل إلى فعلتن فينتهي مخبولا، فكيف يتحول الخبل في فاعلاتن، كما لا يخفى على أهل العروض.

^{٦٢} العلبط والعلابط بمعنى الضخم. تاج اللغة وصحاح العربية للجوهري، «علبط».

فصل

في أوزان الأجزاء المذكورة لِيُقَاسَ عليها غيرها من بقية الكلمات مطلقاً، ففعلون مرَّكَّب من وتد مجموع وسبب خفيف، وفاعلن عكسُه. ومتفاعلن مرَّكَّب من سببين ثَقِيل وخفيف ووتد مجموع أو من فاصلة صغرى ووتد مجموع، / ومفاعلتن عكسُه. ومستفعلن مرَّكَّب من سببين خفيفين ووتد مجموع، ومفاعيلن عكسُه. وفاعلاتن مرَّكَّب من سببين خفيفين بينهما وتد مجموع أو من وتد مفروق وسببين خفيفين، وحينئذ فمفعولات -بضم التاء فقط- عكسُه، فافهم ذلك.

[١٠ظ]

فصل

/ بيت الشعر قسمان: تامٌّ وهو ما لم تدخله عِلَّة ولا زحاف ويسمَّى سالماً أيضاً؛ ومزحوفٌ وهو ما دخله في ثاني أجزائه أو رابعها أو خامسها أو سابعها تفريقاً أو جمعاً عِلَّةً تنقصه عن اللحاق بالتام ويسمَّى مزحوفاً. والعلة أو العلل الداخلة فيه تسمَّى زحافاً، ومع ذلك فهو مقبول، وعدتها ثلاثون علة: /

[١١و]

[١١ظ]

الأولى الحَنْئُ: وهو حذف الثاني الساكن.

الثانية الوُقُصُ: وهو حذف الثاني المتحرك.

الثالثة الإِضْمَارُ: وهو إسكانه بعد أن كان متحركاً.

الرابعة الطِّيُّ: وهو حذف الرابع الساكن.

الخامسة القُبْضُ: وهو حذف الخامس الساكن.

السادسة العَقْلُ: وهو حذف الخامس / المتحرك، وسمَّاه بعضهم قبضاً.

[١٢و]

السابعة العَصْبُ -بالعين والصاد المهملتين-: وهو إسكانه بعد أن كان متحركاً.

الثامنة الكَفُّ: وهو حذف السابع الساكن، ويسمَّيه بعضهم نقصاً.

التاسعة الوُفُفُ: وهو إسكانه بعد أن كان متحركاً.

[١٢ظ] العاشرة الكَسْفُ - بالسين المهملة / وضبطه بعضهم بالمعجمة، قال ابن العيني: ^{٦٣} وهو تصحيف -

: وهو إسكان السابع المتحرك ثم حذفه بعد ذلك ويختص هو والذي قبله بمفعولات.

الحادي عشرة القَصْرُ: وهو حذف ساكن السبب الخفيف من آخر البيت ثم إسكان المتحرك قبله،

[١٣ظ] وقيل: هو إسقاط حرف متحرك من / سبب خفيف متأخر، قال بعضهم: وهو أحسن.

الثاني عشرة الحَبْلُ: وهو حذف الثاني والرابع الساكنين ويعبر عنه باجتماع الحبن مع الطي.

الثالث عشرة الحَزْلُ: وهو إسكان الثاني المتحرك وحذف الرابع الساكن ويعبر عنه باجتماع الإضممار مع الطي.

[١٣ظ] الرابع عشرة الشُّكْلُ: وهو حذف / الثاني والسابع الساكنين ويعبر عنه باجتماع الحبن مع الكف.

الخامس عشرة النَقْصُ: وهو إسكان الخامس مع حذف السابع الساكن ويعبر عنه باجتماع العصب مع الكف.

[١٤ظ] السادس عشرة القَطْعُ: وهو حذف ساكن الوجد المجموع المتأخر ثم إسكان المتحرك الذي قبله. /

وقيل: إسقاط حرف متحرك من أول وتد مجموع متأخر، وقيل: إسقاط حرف متحرك مطلقاً ورجَّحه جمع، وقال ابن جني: ^{٦٤} كلما حُذِفَ سابعه وأُسْكِنَ ما قبله فهو مقطوع.

^{٦٣} هو عبد الرحمن بن أبي بكر بن محمد زين الدين المعروف بابن العيني (ت. ٨٩٣هـ/١٤٨٨م). اشتغل بالأدب والنحو، وله عديد من الشروحات، منها: شرح المنار، وشرح الألفية، وشرح الرامزة في علمي العروض والقافية. انظر: الأعلام للزركلي، ٣/٣٠٠. ومخطوطة شرحه على الرامزة في مجموعة حاجي بشير آغا في مكتبة السليمانية برقم ١٤٢.

^{٦٤} هو أبو الفتح عثمان بن جني الموصلي النحوي (ت. ٣٩٢هـ/١٠٠٢م). وهو من أئمة الأدب والنحو، ومن تصانيفه: الخصائص، والتصريف الملوكي، وكتاب العروض. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، ٣/٢٤٦-٢٤٨؛ الأعلام للزركلي، ٤/٢٠٤.

السابع عشرة الحذف: وهو إسقاط سبب خفيف من آخر الجزء.

[١٤ظ] الثامن عشرة القطف: / وهو حذف سبب خفيف من آخر الجزء ثم إسكان ما قبله ويعبر عنه باجتماع العصب مع الحذف، ويختص ذلك بمفاعلتين فينتقل إلى فعولن، وقيل: هو إسقاط سبب ثقیل من وسط الجزء، قال بعضهم: وهو أحسن.

[١٥و] التاسع عشرة البز: وهو حذف سبب خفيف / وقطع ما بقي، ويختص ذلك بالمدید والمتقارب على المشهور، وقيل: بالمدید فقط.

العشرون الحذف - بالذال المعجمة وضبطه بعضهم بالزاي -: وهو حذف وتد مجموع من آخر الجزء. الحادية والعشرون الصلّم: وهو حذف وتد مفروق كذلك.

[١٥ظ] الثانية والعشرون التشعيت / - بالثناة ثم الشين والياء المثلثتين -: وهو حذف متحرك من وتد فاعلتين المجموع، فيصير فاعات أو فالات فينتقل إلى مفعولن، وقيل غير ذلك.

الثالثة والعشرون التخليع: وهو حذف نون مستفعلن وإسكان لامة فتجتمع ثلاثة أسباب خفيفة / فينتقل إلى مفعولن، وقيل غير ذلك. [١٦و]

الرابعة والعشرون الجزء: وهو حذف جزئين من شطري البيت، وذلك مخصوص بحذف العروض والضرب معا.

الخامسة والعشرون الشطر: وهو حذف نصف البيت، وقد اختلف حينئذ فيه، فمنهم من قال: عروضه ضربه، / ومنهم من قال: لا عروض له، ومنهم من قال: لا ضرب له، وقيل غير ذلك. [١٦ظ]

السادسة والعشرون التهلك: وهو حذف ثلثي البيت، وحينئذ فمنهم من قال: عروضه ضربه، ومنهم من قال: الجزء الأول عروض والثاني ضرب.

[١٧و] السابعة والعشرون الإِدَالَةُ: / وهي زيادة حرف ساكن على ما في آخره وتد مجموع، وذلك في مجزوء البسيط والكامل.

الثامنة والعشرون التَّرْقِيلُ: وهو زيادة سبب خفيف على ما في آخره وتد مجموع، وذلك مختص بآخر مجزوء الكامل.

[١٧ظ] التاسعة والعشرون التَّسْبِيعُ - بالسين المهملة والغير المعجمة -: / وهو زيادة حرف ساكن في سبب خفيف في آخر الجزء، وذلك مختص بمجزوء الرمل، ويسمّيه بعضهم الإذالة أيضا.

الثلاثون التَّعْرِيفُ - بالراء المهملة -: وهو سلامة الجزء من أن يُعَلَّ بالزيادة مع جواز ألا يسلم.

[١٨و] وقد زاد بعضهم عللا أخرى كالفَصْمِ^{٦٥} والجَمِّ^{٦٦} والحَزْمِ^{٦٧} / والحَزْمِ^{٦٨} والثَّلْمِ^{٦٩} والثَّرْمِ^{٧٠} والحَرْبِ^{٧١} والشَّتْرِ^{٧٢} والعَقْصِ^{٧٣} والكَبَلِ^{٧٤} وأشباه ذلك، أضربنا عنها خوف الإطالة وحذرا من السّامة والملالة،

^{٦٥} القصم هو إسقاط الحرف الأول من الوند المجموع في مفاعلتن المعصوبة.

^{٦٦} الجم هو علة تتمثل في إسقاط الحرف الأول من الوند المجموع في مفاعلتن المعقولة.

^{٦٧} الحزم هو علة تتمثل في إسقاط الحرف الأول من الوند المجموع في أول الجزء من أول البيت.

^{٦٨} الحزم هو زيادة من حرف إلى أربعة أحرف أول الصدر غالبا.

^{٦٩} الثلم هو علة تتمثل في إسقاط الحرف الأول من الوند المجموع في فعولن السالمة.

^{٧٠} الثرم هو علة تتمثل في إسقاط الحرف الأول من الوند المجموع في فعولن المقبوضة.

^{٧١} الحزب هو علة تتمثل في حذف الحرف الأول من مفاعيلن المكفوفة.

^{٧٢} الشتر هو حذف الحرف الأول من مفاعيلن المقبوضة.

^{٧٣} العقص هو حذف الحرف الأول من مفاعلتن المنقوصة.

^{٧٤} الكبل هو حذف الثاني الساكن وساكن الوند المجموع من آخر التفعيلة وتسكين ما قبله، ويدخل على تفعيلة واحدة هي مستفعلن.

والله الموفق لفهم الأمور على موضوعها وتحرير تفاصيلها وجمعها. وقد نظمت العِلل المذكورة في أبيات من الرجز لتسهيل حفظها وإيضاح لفظها، وقلت: /

[١٨ ظ]

حَبْنٌ وَوَقْصٌ ثُمَّ إِضْمَارٌ وَطَيٌّ فَبُضٌّ وَعَقْلٌ ثُمَّ عَصَبٌ يَا أَخِي
كَفٌّ وَوَقْفٌ كَسَفٌ فَصُرٌ حَبْلٌ خَزْلٌ وَنَقْصٌ قَطْعٌ حَذَفٌ شَكْلٌ
قَطْفٌ وَبَزٌّ حَذٌّ صَلَمٌ شَطْرٌ شَعْتُ وَخَلْعٌ جَزْءٌ تَهْكُ يُسْرُ
ذَبْلٌ وَرَقْلٌ ثُمَّ سَبْعٌ لِلرَّمَلِ فَذِي ثَلَاثُونَ / أَتَتْ مِنَ الْعِلَلِ
وَبَعْضُهُمْ قَدْ زَادَهَا عِلَلًا أُخَرُ يَبْلُغْنَ عَشْرًا لَيْسَ عَنْ هَذَا مَقَرُ

[١٩ و]

فصل في ذكر البحور وأسمائها وأعاريضها وضروبها وأوزانها وعدة أجزائها

الأول الطويل: وله عروض واحدة وثلاثة أضرب، وأجزائه / فعولن مفاعيلن أربع مرات. قال الشاعر:

[١٩ ظ]

طَوِيلٌ لَهُ دُونَ الْبُحُورِ فَضَائِلُ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُ فَعُولُنْ مَفَاعِيلُ^{٧٥}
أَوَمِّلْ مَا أَرْجُوهُ مِنْهُ وَوَزْنُهُ جَزَى فِيهِ فَبُضٌّ وَهُوَ لَا شَكَّ دَاخِلُ

مقطوعه: /

[٢٠ و]

لَعَمْرُكَ مَا الْأَيَّامُ إِلَّا مُعَارَةٌ فَمَا إِسْطَعْتَ مِنْ مَعْرُوفِهَا فَتَزَوَّدِ
عَنِ الْمَرْءِ لَا تَسْأَلْ وَسَلَّ عَنْ قَرِينِهِ فَكُلُّ قَرِينٍ بِالْمِقَارِ يَفْتَدِي^{٧٦}
وَأِنْ كُنْتُ فِي قَوْمٍ فَصَاحِبُ خِيَارِهِمْ وَلَا تَصْحَبِ الْأَرْدَى فَتَرْدَى مَعَ الرَّدَى^{٧٧}

^{٧٥} ديوان صفي الدين الحلي، ٦٢١.

^{٧٦} ديوان طرفة بن العبد، ٣٢.

^{٧٧} ديوان عدلي بن زيد، ١٠٧.

[٢٠ظ] والثاني المديد: / وله ثلاث أعاريض وستة أضرب، وأصله فاعلاتن فاعلن أربع مرات؛ لكن لم تستعمله العرب إلا مجزؤنا بمحذف عروضه وضربه. قال الشاعر:

لَمَدِيدِ الشَّعْرِ عِنْدِي صِفَاتٌ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلَاتُ^{٧٨}
جَادَ فَضْلاً بِالْوَصَالِ عَلَيْنَا وَسَبَتْنَا عُيُوثُهُ / الْقَاتِلَاتُ [٢١و]

مقطوعه:

لَمْ أُؤَاخِذْ بِالْبِعَادِ لِأَيِّ مُطْمَئِنٌّ بِالْوِدَادِ الصَّحِيحِ
فَجَمِيلُ الْعَدُوِّ غَيْرُ جَمِيلٍ وَقَبِيحُ الصَّدِيقِ غَيْرُ قَبِيحٍ^{٧٩}
الثالث البسيط: / وله ثلاث أعاريض وستة أضرب، وأجزائه مستفعل فاعلن أربع مرات. قال الشاعر:

إِنَّ الْبَسِيطَ لَدَيْهِ يُبَسِّطُ الْأَمَاءَ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَعَلُ^{٨٠}
جَمَعْتُ وَزْنَ بُحُورِ الشَّعْرِ قَاطِبَةً وَلَمْ أَجِدْ لِي غِنًى عَنْهُ وَلَا مَلَأَ

^{٧٨} ديوان صفي الدين الحلبي، ٦٢١.

^{٧٩} في الديوان المطبوع: «لَمْ أُؤَاخِذْكَ بِالْجَفَاءِ لِأَيِّ ... وَائِثُّ مِنْكَ بِالْوَفَاءِ الصَّحِيحِ». انظر: ديوان أبي فراس الحمداني، ٦٦.

^{٨٠} ديوان صفي الدين الحلبي، ٦٢١.

[۲۲و] / مقطوعه:

مَنْ زَارَ بَابَكَ لَمْ تَبْرَحْ جَوَارِحُهُ تَرَوِي أَحَادِيثَ مَا أُولَيْتَ مِنْ مَنْ
فَالْقَلْبُ عَنْ جَابِرٍ وَالْكَفُّ عَنْ صِلَةٍ وَالْعَيْنُ عَنْ قُرَّةٍ وَالسَّمْعُ عَنْ حَسَنِ^{٨١}
الرابع الوافر: له عروضان وثلاثة أضرب، وأصله مفاعلتن / ست مرات؛ لكن لم تستعمله العرب
إلا مقطوفَ العروض والضرب، فينتقلان إلى فعولن. قال الشاعر:

بُحُورُ الشَّعْرِ وَافِرُهَا جَمِيلٌ مُفَاعَلَتُنْ مُفَاعَلَتُنْ فَعُولٌ^{٨٢}
بَدَا لَمَّا تَجَلَّى مِنْ حَبَاهُ جَمَالٌ لَا تُكَيِّفُهُ الْعُمُومُ

[۲۳و] / مقطوعه:

إِذَا اعْتَدَرَ الصَّدِيقُ إِلَيْكَ يَوْمًا تَجَاوَزَ عَنْ مَسَاوِيهِ الْكَثِيرَةِ
فَإِنَّ الشَّافِعِيَّ رَوَى حَدِيثًا بِإِسْنَادٍ صَحِيحٍ عَنْ مُغِيرَةَ
يُقِيلُ اللَّهُ رَبُّ الْخَلْقِ طُرًّا بِعُذْرِ وَاحِدٍ أَلْفِي كَبِيرَةٍ^{٨٣}
الخامس الكامل: له ثلاث أعاريض وتسعة أضرب، وأجزائه متفاعلن ست مرات. قال الشاعر:

^{٨١} تنسب هذه الأبيات لعلاء الدين الكندي الوداعي (ت. ٧١٦هـ). انظر: الوافي بالوفيات للصفدي، ١٢٥/٢٢. ولكن الرواية في هذا الكتاب هكذا: «فَالْعَيْنُ عَنْ قُرَّةٍ وَالْكَفُّ عَنْ صِلَةٍ ... وَالْقَلْبُ عَنْ جَابِرٍ وَالْأُذُنُ عَنْ حَسَنِ».

^{٨٢} ديوان صفى الدين الحلبي، ٦٢١.

^{٨٣} تنسب هذه الأبيات للشيخ شهاب الدين نعمان الحنفي. انظر: المقاصد الحسنة للسخاوي، ٦٣١. ولكن الرواية في هذا الكتاب هكذا: «إِذَا اعْتَدَرَ الْمُسِيءُ إِلَيْكَ يَوْمًا ... تَجَاوَزَ عَنْ مَسَاوِيهِ الْكَثِيرَةِ ... لِأَنَّ الشَّافِعِيَّ رَوَى حَدِيثًا ... مُسْتَنَدًا عَنِ الْحَبَرِ الْمُغِيرَةِ ... عَنِ الْمُحْتَارِ أَنَّ اللَّهَ يَمْحُو ... بِعُذْرِ وَاحِدٍ أَلْفِي كَبِيرَةٍ».

[٢٤و] بَلَّغَ الْكَمَالَ مِنَ الْبُحُورِ الْكَامِلِ / مُتَّفَاعِلُنْ مُتَّفَاعِلُنْ مُتَّفَاعِلٌ^{٨٤}
جُلِيَتْ مُحَاسِنُهُ عَلَى عَشَّاقِهِ / طَابُوا بِرُؤْيَيْتِهَا / وَلَمْ يَتَكَاسَلُوا
مقطوعه:

[٢٤ظ] بِمَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ كُنْ مُتَحَلِّقًا / لِيُفَوِّحَ نَشْرُ شَذَائِكَ الْعَطْرِ الشَّدِي
وَأَنْفَعُ صَدِيقُكَ إِنْ أَرَدْتَ وَدَادَهُ / وَادْفَعْ عَدُوَّكَ بِالَّتِي فَإِذَا الَّذِي^{٨٥}
السادس الهزج: / له عروض واحدة وضربان، فأصله مفاعيلن ست مرات؛ لكن لم تستعمله العرب
إلا مجزوء العروض والضرب. قال الشاعر:

[٢٥و] عَلَى الْأَهْزَاجِ تَسْهِيلُ / مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُ^{٨٦}
أَعِيدُ سَنَا مُحَيَّاها / مَا يَحْوِيهِ تَنْزِيلُ
مقطوعه: /

إِذَا مَا كُنْتَ ذَا جَاهٍ / بِهِ قَدْ فُتَّتْ أَقْرَانُكَ
فَلَا تَبْحَلْ بِجَاهِكَ كَيِّ / يَصِيرَ الْكُلُّ غِلْمَانُكَ^{٨٧}

^{٨٤} في الديوان المطبوع: «كَمُلُ الْجَمَالُ مِنَ الْبُحُورِ الْكَامِلِ». انظر: ديوان صفى الدين الحلبي، ٦٢١.
^{٨٥} في مخطوطة ديوان الشاعر: «بِمَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ كُنْ مُتَحَلِّقًا ... لِيُفَوِّحَ نَشْرُ شَذَائِكَ الْعَطْرِ الشَّدِي ... وَأَنْفَعُ
صَدِيقُكَ إِنْ صَدَقْتَ صَدَاقَهُ ... وَادْفَعْ عَدُوَّكَ بِالَّتِي فَإِذَا الَّذِي». انظر: المنتخب من ديوان برهان الدين
القيصري، ١٥٥ ظ.

^{٨٦} ديوان صفى الدين الحلبي، ٦٢١.

^{٨٧} لم نجد قائل هذه الأبيات.

ثم إن ما نقلته من أن بحر الهزج لم تستعمله العرب إلا مجزئاً هو ما رأيته فيما اطلعت عليه من كتب هذا الفن؛ لكنني وجدت مقطوعاً من كامل هذا البحر فأحببت ذكره هنا لئلا يخلو كتابنا هذا من فائدة غريبة قل أن توجد في غيره من المؤلفات، / وهو:

[٢٥ظ]

بَدَتْ لِي فِي هَوَاكُمُ أَدْمَعٌ تَتَرَى عَزَتْ لِي مِنْ نَوَاكُمُ مُقْلَةٌ عَبْرَى
فَلَا وَاللَّهِ مَا أَذْرِي إِذَا نَظَرْتُ لِحُسْنِكُمْ أَيْكْسِي الْجِسْمَ أَمْ يَعْرِى^{٨٨}

السابع الرجز: وله أربع أعاريض كما في الخزرجية وغيرها، / وخمسة أضرب، وفي بعض كتب الفن أن له عروضين فقط، وأجزائه مستفعلن ست مرات. قال الشاعر:

[٢٦و]

فِي أَبْحُرِ الْأَرْجَازِ بَحْرٌ يَسْهُلُ مُسْتَفْعَلُنْ مُسْتَفْعَلُنْ مُسْتَفْعَلُ^{٨٩}
دَارَتْ عَلَى أَوْرَانِهِ كُلُّ الْوَرَى هُدَيْتْ إِلَيْهِ / وَلَيْسَ عَنْهُ يُعْقَلُ^{٩٠}

مقطوعه:

تَعْصِي الْإِلَهَ وَأَنْتَ تُظْهِرُ حُبَّهُ هَذَا مُحَالٌ فِي الْقِيَاسِ شَنِيعُ
لَوْ كَانَ حُبُّكَ صَادِقًا لَأَطَعْتَهُ إِنَّ الْمُحِبَّ لِمَنْ يُحِبُّ مُطِيعُ^{٩١}

الثامن الرمل: / وله عروضان وستة أضرب، وأجزائه فاعلاتن ست مرات. قال الشاعر:

[٢٧و]

^{٨٨} لم نجد قائله.

^{٨٩} ديوان صفي الدين الحلي، ٦٢١.

^{٩٠} في الهامش + هذا البيت من الرجز وإنما هو من الكامل، في بعض أجزائه إضمار لأنه إذا جاءت قصيدة تفاعيلها كلها مستفعلن فهو من الرجز، وإذا جاءت على متفاعل فهو من الكامل.

^{٩١} في الديوان المطبوع: «هَذَا مُحَالٌ فِي الْقِيَاسِ بَدِيعُ». انظر: ديوان الشافعي، ٩١.

رَمَلُ الْأَنْجَرِ تَرْوِيهِ الثِّقَاتُ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُنْ فَاعِلَاتُ^{٩٢}
بَانَ مِنْهُ اللَّطْفُ فِيمَا حَرَّرُوهُ وَبَدَا جَاءَتْ نُقُولُ وَاضِحَاتُ

[٢٧ظ] / مقطوعة:

رُبَّمَا يَرْجُو الْفَتَى نَفْعَ فَتَى حَوْفُهُ أَوَّلَى بِهِ مِنْ أَمَلِهِ
رُبَّ مَنْ تَرْجُو بِهِ دَفْعَ الْأَذَى سَوْفَ يَأْتِيكَ الْأَذَى مِنْ قِبَلِهِ^{٩٣}
[٢٨و] التاسع السريع: وله أربع أعاريض وستة أضرب كما في / الخزرجية وغيرها، وفي بعض كتب الفن^{٩٤}
أن له عروضين، وفي منظومة ابن الحاجب أن له سبعة أضرب. وأجزائه مستفعلن مستفعلن
مفعولات مرتين؛ لكن لم تستعمله العرب إلا مزحوف العروض والضرب، فيصير عروضه وضربه
فاعلن. قال الشاعر: / [٢٨ظ]

بَحَّرَ سَرِيعٌ مَا لَهُ سَاحِلُ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلُ^{٩٥}
دَامَتْ لَهُ الْأَلْطَافُ فِي وَزْنِهِ وَمُنْكَرُ اللَّطْفِ لَهُ جَاهِلُ

^{٩٢} ديوان صفى الدين الحلبي، ٦٢٢.

^{٩٣} تنسب هذه الأبيات لجريح المقل. انظر: بتيمة الدهر للثعالبي، ٥/٥٨.

^{٩٤} في النسخة كُتِبَ هنا "كالأندلسية ونحوها" سهوا ثم شُطِبَ عليه. وتأكدنا من أن أعاريض السريع في
الأندلسية أربع، لذا لم ندرج هذه العبارة في النص.

^{٩٥} ديوان صفى الدين الحلبي، ٦٢٢.

مقطوعه:

قَالَتْ لِي النَّفْسُ أَتَاكَ الرَّدَى وَأَنْتَ فِي بَحْرِ الْمَعَاصِي مُقِيمٌ
/ إِدْخِرِ الرَّادَ فُكُلْتُ أَفْصِرِي أَيُحْمَلُ الرَّادُ لِذَاكَ الْكَرِيمِ^{٩٦} [٢٩و]

العاشر المنسرح: له ثلاث أعاريض وثلاثة أضرب كما في الخزرجية وغيرها، وفي بعض كتب الفن أن له عروضاً واحدة. وأجزائه مستفعلن مفعولات مستفعلن مرتين؛ لكن لم تستعمله العرب إلا مطوي / العروض أو الضرب أو هما، فينتقل إلى مفتعلن. قال الشاعر:

مُنْسَرِحٌ فِيهِ يُضْرَبُ الْمَثَلُ مُسْتَفْعِلُنْ مَفْعُولَاتُ مُفْتَعِلٍ^{٩٧}
جُودُوا بِوَصْلِ مِنْكُمْ وَاعْتَنِمُوا جَنَاتِ عَدْنٍ وَالسَّيْلِ السَّلْسَلُ
مقطوعه: / [٣٠و]

مَحْبُوبَتِي لَمْ لَا تَرْتَبِي لِحَالَتِي فَالْقَلْبُ لَمْ يَبْرَحْ عَلَى الْخَبِّ مُقِيمٌ
وَوَاصِلِيْنِي وَاجْبُرِي كَسْرِي فَمَنْ قَدْ نَالَ مِنْكَ الْوَصْلَ فَارَ بِالنَّعِيمِ^{٩٨}
الحادي عشر الخفيف: وله ثلاث أعاريض وخمسة أضرب، وأجزائه فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن مرتين. / قال الشاعر: [٣٠ظ]

^{٩٦} تنسب هذه الأبيات لأبي الحجاج يوسف المنصفي (ت. ٦٠٨ هـ). انظر: المغرب في حلى المغرب لأبي الحسن المغربي الأندلسي، ٣٥٤/٢. ولكن الرواية في هذا الكتاب هكذا: «قَالَتْ لِي النَّفْسُ أَتَاكَ الرَّدَى ... وَأَنْتَ فِي بَحْرِ الْخَطَايَا مُقِيمٌ ... فَمَا ادَّخَرْتَ الرَّادَ فُكُلْتُ أَفْصِرِي ... هَلْ يُحْمَلُ الرَّادُ لِذَاكَ الْكَرِيمِ».

^{٩٧} ديوان صفى الدين الحلبي، ٦٢٢.

^{٩٨} لم نجد قائل هذه الأبيات.

يَا خَفِيفًا خَفَّتْ بِهِ الْحَرَكَاتُ فَاعِلَاتُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتٌ^{٩٩}
جُدْ بَوْضُلٍ عَسَى تَكُونُ إِمَامًا هَادِيًا حَيْثُ لَا تَكُونُ الْهَادَا
مقطوعه:

[٣١و] كَمْ تُرَجِّي الْإِلَٰهَ فِي كُلِّ كَرْبٍ ثُمَّ نَعَصِيهِ / عِنْدَ كَشْفِ الْكُرُوبِ
كَيْفَ نَرْجُو اسْتِجَابَةَ لِدُعَاءِ قَدْ سَدَدْنَا طَرِيقَهُ بِالذُّنُوبِ^{١٠٠}
لَكِنَّ اللَّهَ عَوَدَ الْعَبْدَ عَفْرًا لِحَطَايَاهُ ثُمَّ سَتَرَ الْغُيُوبِ^{١٠١}
[٣١ظ] الثاني عشر المضارع: له عروض واحدة وضرب واحد، وأصله / مفاعيلن فاعلاتن مفاعيلن مرتين؛
لكن لم تستعمله العرب إلا مجزوء العروض والضرب. قال الشاعر:

تُعَدُّ الْمُضَارِعَاتُ مَفَاعِيلُ فَاعِلَاتُ^{١٠٢}
أَبْتُ اشْتِيَاقَ قَلْبِي إِلَيْهِمْ حَتَّى الْمَمَاتِ
مقطوعه:

[٣٢و] أَقِلَّ الْعِتَابَ عَيِّي فَإِنَّ الْهُوَى رَمَانِي /
بِظَبِّي^{١٠٣} كَحِيلِ طَرْفٍ وَحَالٍ لَهُ سَبَابِي^{١٠٤}

^{٩٩} ديوان صفي الدين الحلي، ٦٢٢.

^{١٠٠} ينسب هذان البيتان إلى أبي غانم القصري. انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، ٣٦٣/٤. ولكن الرواية في هذا الكتاب هكذا: «نَحْنُ نَحْمَى الْإِلَٰهَ فِي كُلِّ كَرْبٍ ... ثُمَّ نَنْسَاهُ عِنْدَ كَشْفِ الْكُرُوبِ».

^{١٠١} لم نجد قائل هذا البيت الأخير.

^{١٠٢} ديوان صفي الدين الحلي، ٦٢٢.

^{١٠٣} في النسخة: ضبي. والتصحيح من قبلنا.

^{١٠٤} لم نجد قائل هذه الأبيات.

الثالث عشر المقتضب: له عروض واحدة وضرب واحد، وأصله مفعولات مستفعل مستفعلن مرتين؛ لكن لم تستعمله العرب إلا مجزؤًا مزحوفًا، فيصير فاعلات مفتعلن. قال الشاعر:

[٣٢ظ] اِفْتَضِبْ كَمَا سَأَلُوا فَاعِلَاتٌ مُفْتَعِلٌ^{١٠٥} /
أَجْزَلُوا رَشَاقَتَهُ إِذْ بِوُزْنِهِ عَمِلُوا
مقطوعه:

[٣٣و] قَدْ هَوَيْتُ غَانِيَةً عَشِئْتُهَا عَلَيَّ حَالًا
وَضَلُّهَا عَلَى كَيْدِي سُكَّرَ عَلَيْهِ زُلَالٌ^{١٠٦}
الرابع عشر المجتث: وله عروض واحدة وضرب واحد، وأصله مستفعلن فاعلاتن مرتين؛ / لكن لم تستعمله العرب إلا مجزؤًا. قال الشاعر:

إِجْتَثَّتِ الْحُرَكَاتُ مُسْتَفْعِلُنْ فَاعِلَاتٌ^{١٠٧}
إِنَّ الَّذِي قَدْ سَبَانِي أَوْصَافُهُ كَامِلَاتٌ
مقطوعه:

مُخْبَوْتِي وَاصَلْتَنِي وَالْهَمُّ عَنِّي تَشَتَّتْ
وَذَابَ جِسْمُ حُسُودِي لَمَّا وَقْتُ وَتَفَتَّتْ^{١٠٨}

^{١٠٥} ديوان صفى الدين الحلبي، ٦٢٢.

^{١٠٦} لم نجد قائل هذه الأبيات.

^{١٠٧} في الديوان المطبوع: «إِنْ جُثَّتِ الْحُرَكَاتُ». انظر: ديوان صفى الدين الحلبي، ٦٢٢.

^{١٠٨} في الديوان المطبوع: «وَذَابَ قَلْبُ حُسُودِي». انظر: ديوان شيخ الإسلام ابن حجر العسقلاني، ٢٣٩.

[٣٣ظ] / الخامس عشر المتقارب: له عروضان وستة أضرب، وفي منظومة ابن الحاجب أن ضروبه خمسة، ويؤيده عددهم ضروب البحور ستة عشر ثلاثة وستين كما مشى عليه في الأندلسية^{١٠٩} وغيرها، وأجزائه فعولن ثمان مرات. قال الشاعر:

[٣٤و] عَنِ الْمُتَقَارِبِ قَالَ الْخَلِيلُ فَعُولُنْ فَعُولُنْ / فَعُولُنْ فَعُولُ ١١٠
بِذَاكَ أَتَى فِي مَوَازِينِهِمْ وَعَنْ حُسْنٍ مَعَنَاهُمْ لَا يَحُولُ
مقطوعه:

[٣٤ظ] إِذَا مَا ظَفِرَتْ بِؤْدَى امْرِئٍ قَلِيلَ الْخِلَافِ عَلَى صَاحِبِهِ
فَلَا تَعْدِلَنَّ بِهِ نِعْمَةً وَعَلَّقْ حَيَاتَكَ يَا / صَاحِبَهُ^{١١١}
السادس عشر المتدارك: وهو ما زاده الأخفش كما أشرنا إليه في أول الكتاب مفرعا له عن المتقارب، ولذلك سُمِّوه بالمختَرع، ويسمَّى أيضا بالحبِّب وركض الخيل وبحر السَّمان والشقيق والغريب والمحدث والمتقاطِر وصوت الناقوس، ولم يرتضِه الخليل وأتباعه. / وله عروضان وأربعة أضرب كما في الخزرجية وغيرها، وفي الأندلسية أن له عروضاً واحدة وضرباً واحداً، وأجزائه فاعلن ثمان مرات. قال الشاعر:

^{١٠٩} المقصود بالأندلسية هو عروض الأندلسي لمحمد بن أبي حبيش الأنصاري الأندلسي (ت. ٥٤٩هـ/١١٥٤م). انظر: هدية العارفين لإسماعيل باشا البغدادي، ٩٢/٢؛ معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، ١٧٦/٩.

^{١١٠} ديوان صفى الدين الحلبي، ٦٢٢.

^{١١١} في الديوان المطبوع: «فَلَا تَعْبِطَنَّ بِهِ نِعْمَةً ... وَعَلَّقْ يَمِينَكَ يَا صَاحِبَهُ». انظر: ديوان أبي الفتح البستي، ٣٢.

دَارِكُ الْقَوْمِ عَلَّكَ تَنْتَقِلُ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ فَاعِلُنْ ١١٢
بَعْدَ أَنْ تَرْتَقِي فِي مَرَاqِيهِمْ دُمْ عَلَى حَبِّهِمْ فَعَسَى / تُقْبَلُ [٣٥ظ]
مقطوعه:

نَفْسٌ لَا تَجْزَعِي مِنْ أُمُورٍ بَدَتْ وَاحْمَدِي اللَّهَ كَيْمَا تَرْوُلُ النِّقَمُ
وَاسْأَلِي اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ دَائِمًا وَاشْكُرِيهِ عَسَى أَنْ تَزِيدَ النِّعَمُ
وَاخْتِمِي نَظْمَكِي بِالصَّلَاةِ عَلَى أَحْمَدٍ سَيِّدِ الْعَرْبِ / ثُمَّ الْعَجَمِ ١١٣ [٣٦و]

فصل

ثم لما كملت البحور الستة عشر على الوجه الذي أردناه ووفت بالمعنى الذي قصدناه، أحببت أن أضم إليها مقطوعا من المواليا وأضمينه آية شريفة من وزنه ليعلم الشخص أن كتاب الله تعالى فيه من كل ما يرومه، كيف لا وقد / قال سبحانه وتعالى: ﴿مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ﴾ [الأنعام ٣٨/٦]، فقلت:

دَاوُدُ حَيٍّ لَهُ جَمْعُ الْوَرَى قَدْ هَابَ وَالْقَلْبُ بُوْ هَامَ وَازْتَاخَتْ لَهُ الْأَلْبَابُ
وَكَيْفَ لَا وَسَمِيَّةٌ قَاصِدُهُ مَا حَابَ وَالطَّيْرُ مُحْشُورَةٌ كُلُّ لَهُ أَوَابُ ١١٤
نَظَمُ الْفَقِيرِ مَوَالِيَا عُيَيْدِ الْبَابُ يُدْعَى أَبَا الْفَضْلِ / يَرْجُو تَوْبَةَ التَّوَابِ [٣٧و]

١١٢ في الديوان المطبوع: «حَرَكَاتُ الْمُحَدَّثِ تَنْتَقِلُ». انظر: ديوان صفى الدين الحلبي، ٦٢٢.

١١٣ لم نجد قائل هذه الأبيات.

١١٤ هذه هي الآية الشريفة المكتسبة في المواليا من قبل المؤلف، وهي الآية التاسعة عشر من سورة ص.

فصل

ثم اعلم أن الشعر كلام موزون مقفى مقصود، وقد يطلق على البيت الواحد وعلى أكثر منه، وأنواعه ثلاثة: مصرع ومقفى ومصمت. والقصيدة ما تركبت من أجزاء بحر واحد، وأقلها سبعة وقيل: عشرة، وما هو أقل من ذلك يسمى قطعة. والبيت ما / تركب من مصراعين، والمصراع نصف البيت سواء كان أولا وثانيا، فإن كان أولا سمي صدرا والجزء الأخير منه يسمى عروضاً، وإن كان ثانياً سمي عجزاً والجزء الأخير منه يسمى ضرباً، ويسميه بعضهم قافية. والحرف الأخير من البيت يسمى رويًا، وإليه تنسب القصيدة من كونها / دالية أو لامية أو نحو ذلك، وقيل في الروي غير ذلك. وما عدا العروض والضرب في البيت يسمى حشواً.

[٣٧ظ]

[٣٨و]

فصل

للقافية أنواع خمسة: مترادف ومتكاوس ومتراكب ومتدارك ومتواتر. وذلك لأن الساكنين في آخر البيت إما أن يتعاقبا أم لا. فالأول المترادف والثاني إما أن يقع / بينهما أربع متحركات أو ثلاث أو اثنان أو واحد، فالأول المتكاوس والثاني المتراكب والثالث المتدارك والرابع المتواتر. وقال بعضهم: إن كان في آخره ساكنان متصلان فهو المترادف، أو فاصلة كبرى فهو المتكاس، أو صغرى فهو المتدارك، أو وتد مجموع فهو المتدارك، أو سبب خفيف فهو المتواتر. /

[٣٨ظ]

[٣٩و]

فصل

للشعر عيوب خمسة: أحدها الإقواء وهو اختلاف حركات الروي في قصيدة واحدة. الثاني الإكفاء وهو اختلاف حرف الروي فيها. الثالث الإيطاء وهو أن تتكرر القافية في قصيدة واحدة بمعنى واحد، ويؤيده بعضهم بما دون سبعة أبيات / أو عشرة، وبعضهم بتعريف الجميع أو تنكيهه. الرابع التضمن وهو أن تتعلق قافية البيت بالبيت الذي بعده؛ لكن إذا كان الأول قائماً بنفسه مشتملاً على جملة مفسرة في البيت الثاني فليس بتضمن على المشهور. الخامس السناد وهو أن

[٣٩ظ]

[٤٠] تأتي القافية مرة مردفة أو مؤسسة أو مشبعة ومرة بغير ذلك في / قصيدة واحدة. وزاد في الخزرجية في العيوب التحريد ١١٥ وهو تنويع ضروب البحر الواحد في قصيدة واحدة، وكذا كونه خارجا عن البحور الستة عشر.

فصل

[٤٠ ظ] وقد تم كتابنا تحفة الحبيب الملحوظ بعلم الميزان والعروض، المُنصَح عما حواه علما، المغرب عما اشتمل عليه نكتنا جمًّا. وأرجو أن يكون ما فيه كافيا / فيما يُحتاج من هذا العلم إليه وما الذي يعوّل في وزن بحور الشعر عليه. ومن أراد الزيادة على ذلك والتبُّخر في الفحص عن درر هذه المسالك، فعليه بكتابنا المسمّى تحفة الحبيب الوافي بعلم العروض والقوافي. فقد ذكرنا فيه العروض وتعدادها والضروب وأفرادها، وأوضحنا كل عروض بمقطوع يوضح وزنه، وبينّا كل ضرب بشاهد / يحزّر فنه. [٤١ و]

والله أسأل أن يجعل ذلك خالصا لوجهه الكريم، موجبا للفوز لديه بجنات النعيم، وأن ينفع به المؤلف والجامع والقارئ والسامع والحافظ والطالب والكاتب والراغب ومن أُثخِفَ به وسيقَ إليه وعُمِلَ لأجله وأُرشِدَ إليه، إنه قريب مجيب، عليه توكلت وإليه أنيب، حسبنا الله وكفى. ١١٦

١١٥ في النسخة: التجريد. والتصحيح من قبلنا، لأننا وجدناه في الخزرجية التحريد.

١١٦ في الهامش + فرغ مؤلفه من تبييضه في شهر جمادى الآخرة إحدى تسع كتب مؤلفه أبو الفضل محمد. | وفي الصفحة الأخيرة من النسخة + الخبب، خبب في الشعر يشار إليه، خطّه الشاعر وأشار إليه فعلم فعلم فعلم فعلم، جاءه قومه بهرعون إليه، هذا الذي تراه خطي وأنا صغير السن وهذا خطي اليوم في الثامن عشر من شهر الله المحرم عام تسع وثمانين وتسعمائة.

المراجع

- ابن حجر العسقلاني، أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد الكناني، ديوان شيخ الإسلام ابن حجر الأسقلاني، تحقيق: فردوس نور علي حسين، القاهرة: دار الفضيلة، د.ت.
- ابن خلكان، أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن إبراهيم بن أبي بكر البرمكي الإربلي، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، تحقيق: إحسان عباس، بيروت: دار صادر، د.ت.
- ابن سعيد المغربي، أبو الحسن علي بن موسى الأندلسي، المغرب في حلى المغرب، تحقيق: شوقي ضيف، القاهرة: دار المعارف، ١٩٥٥م.
- أبو فراس الحمداني، الحارث بن سعيد بن حمدان التغلبي الربيعي، ديوان أبي فراس الحمداني، بيروت: مكتبة الدكتور مروان العطية، ١٩٤٤م.
- الباباني البغدادي، إسماعيل بن محمد أمين بن مير سليم، هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، إستانبول: طبع بعناية وكالة المعارف الجلييلة في مطبعتها البهية، ١٣٧٠هـ/١٩٥١م.
- البستي، أبو الفتح علي بن محمد بن الحسين بن يوسف بن محمد بن عبد العزيز، ديوان أبي الفتح البستي، تحقيق: درية الخطيب ولطفي الصبقال، دمشق: مجمع اللغة العربية، ١٤١٠هـ/١٩٨٩م.
- الثعالبي، عبد الملك بن محمد بن إسماعيل أبو منصور، يتيمة الدهر في محاسن أهل العصر، تحقيق: مفيد محمد قميحة، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٣هـ/١٩٨٣م.
- الجوهري، أبو نصر إسماعيل بن حماد الفارابي، تاج اللغة وصحاح العربية، تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار، بيروت: دار العلم للملايين، ١٤٠٧هـ/١٩٨٧م.
- الحلي، عبد العزيز بن سرايا بن علي بن أبي القاسم صفي الدين، ديوان صفي الدين الحلي، بيروت: دار صادر، د.ت.

الحموي، شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي، معجم الأدباء (إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب)، تحقيق: إحسان عباس، بيروت: دار الغرب الإسلامي، ١٤١٤هـ/١٩٩٣م.

الحموي، شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي، معجم البلدان، بيروت: دار صادر، ١٩٩٥م.

السخاوي، شمس الدين أبو الخير محمد بن عبد الرحمن بن محمد، المقاصد الحسنة في بيان كثير من الأحاديث المشتهرة على الألسنة، تحقيق: محمد عثمان الخشت، بيروت: دار الكتب العربي، ١٤٠٥هـ/١٩٨٥م.

الشافعي، أبو عبد الله محمد بن إدريس بن العباس بن عثمان بن شافع الهاشمي، ديوان الشافعي، تحقيق: الدكتور محمد عبد المنعم خفاجي، القاهرة: مكتبة الكليات الأزهرية، ١٤٠٥هـ/١٩٨٥م.
طرفة بن العبد، طرفة بن العبد بن سفيان بن سعد البكري الوائلي، ديوان طرفة بن العبد، تحقيق: مهدي محمد ناصر الدين، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٢م.

عدي بن زيد العبادي، عدي بن زيد حماد بن زيد التميمي، ديوان عدي بن زيد العبادي، تحقيق: محمد جبار المعبيد، بغداد: شركة دار الجمهورية للنشر والطبع، ١٣٨٥هـ/١٩٦٥م.

القيراطي، إبراهيم بن عبد الله بن محمد بن عسكر الطائي، برهان الدين، المنتخب من ديوان برهان الدين القيراطي، مكتبة جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، رقم المخطوطة: ٨٨٣٣.

كحالة، عمر بن رضا بن محمد راغب بن عبد الغني الدمشقي، معجم المؤلفين، بيروت: مكتبة المثني - دار إحياء التراث العربي، د.ت.

الزركلي، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس الدمشقي، الأعلام، بيروت: دار العلم للملايين، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٢م.

Kaynakça

Bâbânî el-Bağdâdî, İsmâîl b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm. *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*. İstanbul: Vekâletü'l-Meârifî'l-Celîle fî Matbaatihâ'l-Behiyye, 1370/1951.

Büstî, Ebü'l-Feth Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Yûsuf b. Muhammed b. Abdülazîz. *Dîvânu Ebi'l-Fethi'l-Büstî*. thk: Deriyye el-Hatîb ve Lutfî es-Sakkâl, Dimaşk: Mecmaü'l-Lügati'l-Arabiyye, 1410/1989.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Fârâbî. *Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*. thk: Ahmed Abdülğafûr Attâr, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.

Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî. *Mu'cemü'l-Üdebâ (İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb)*. thk: İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993.

Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî. *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Hemedânî, el-Hâris b. Saîd b. Hamdân et-Tağlibî er-Rebî Ebû Firâs. *Dîvânu Ebî Firâsi'l-Hemedânî*. Beyrut: Mektebetü'd-Doktor Mervân el-Atıyye, 1944.

Hillî, Abdülazîz b. Serâyâ b. Alî b. Ebi'l-Kâsım Safiyyüddîn. *Dîvânu Safiyyiddîni'l-Hillî*. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.

İbâdî, Alî b. Zeyd Hammâd b. Zeyd et-Temîmî. *Dîvânu Adıyy b. Zeyd el-İbâdî*. thk: Muhammed Cebbâr el-Mu'aybid, Bağdad: Şeriketü Dâri'l-Cumhûriyye li'n-Neşr ve't-Tab', 1385/1965.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Kinânî. *Dîvânu Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer el-Askalânî*. thk: Firdews Nûr Alî Hüseyin, Kahire: Dâru'l-Fadîle, t.y.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*. thk: İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.

Kehhâle, Ömer b. Rızâ b. Muhammed Râğıb b. Abdilğani ed-Dımaşkî. *Mu'cemü'l-Müellifîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ - Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.

Kîrâtî, İbrâhîm b. Abdillâh b. Muhammed b. Asker et-Tâî Bürhânüddîn. *el-Müntehab min Dîvânî Bürhâniddîn el-Kîrâtî*. Riyad: Mektebetü Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Yazma No: 8833.

Mağribî el-Endelüsî, Ebü'l-Hasen Alî b. Mûsâ b. Saîd. *el-Muğrib fî Hulâ'l-Mağrib*. thk: Şevkî Dayf, Kahire: Dâru'l-Meârif, 1955.

Seâlibî, Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl Ebû Mansûr. *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*. thk: Müfîd Muhammed Kumayhâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.

Sehâvî, Şemsüddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-Makâsîdû'l-Hasene fî Beyânî Kesîrin mine'l-Ehâdisi'l-Müştehire ale'l-Elsine*. thk: Muhammed Osmân el-Haşî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1405/1985.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs b. Osmân İbnu's-Şâfi' el-Hâşimî. *Dîvânu's-Şâfiî*. thk: ed-Doktor Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1405/1985.

Tarafe b. el-Abd, Tarafe b. el-Abd b. Süfyân b. Sa'd el-Bekrî el-Vâilî. *Dîvânu Tarafe b. el-Abd*. thk: Mehdi Muhammed Nâsiruddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.

Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1423/2002.

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (alan editörü ve yayın kurulu), içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeli ile incelendi. Bu makale intihal.net kullanılarak tarandı ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Mali Destek: Bu araştırmayı desteklemek için fon kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakkı ve Lisans: Dergimizde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlara, ticari kullanım hakkı dergimize aittir. Yayımlanan çalışmalar CC-BY-NC lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir.

Yazarlık Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Mail: tahkikdergisi@haciveyisade.org.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tahkik>

Review: Single anonymized- Two internal (Field Editor and Editorial Board) and Double anonymized- Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (intihal.net)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: During the preparation of this study, no artificial intelligence-based tools or applications were used. All content of the study was produced by the author in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Financial Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Conflict of Interest: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyrights and License: The copyrights of the articles published in our journal belong to the authors, while the commercial use rights belong to our journal. Published articles are made available as open access under a CC-BY-NC license.

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained through literature review/published sources.

Author Contribution Statement: The author has contributed to the entire work independently.

Mail: tahkikdergisi@haciveyisade.org.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tahkik>